

THE KHORASAN/AZERBAIJAN CIVILIZATION TERRITORY AND ITS POLITICAL REPRESENTATION WILL IN THE POST-ISLAMIC ERA

Rahim Cavadbeyli¹

UDC: 94(5-191.2)"06/...":930.85:327(510+470+55)

LBC: 63.3(5Irn):63.3(5Aze):66.4(0)

HoS: 137

DOI: 10.33864/2790-0037.2026.v7.i1.127-155

Keywords:

Khorasan/Azerbaijan civilization territory, Tabriz, Eurasia, Eastern world, Rum (byzantine) civilization territory, Vatican, Western world

Subject area:

Humanitarian and Social Sciences

Research field:

History

ABSTRACT

This study is based on the states that represented the political will of the civilization-forming cultural basin of Khorasan–Azerbaijan in the post-Islamic period. Classical power structures and political identities formed in this geography are analyzed, revealing the historical roots of modern Iran, Turkey, and the states of Central Asia. The region is emphasized as a historical center of civilization, with Turks identified as the main formative element. The formation of Persian alongside Turkic as a political and cultural medium of communication, and its elevation to the status of a state language by Muslim Turkic polities, is evaluated as a historical reaction to the Arab-centered supremacy of the Umayyad period. It is argued that Persian identity was a later political construct and that the ancient population largely consisted of Turkic-Tat communities.

From the sixteenth century onward, the incorporation of the Ottoman Empire and Tsarist Russia into the Rum civilizational sphere weakened the political will of this basin, while twentieth-century nation-state formation fragmented its historical unity and narrowed its cultural space. The political and cultural legacy of the Khazars, Samanids, Ghaznavids, Seljuks, Khwarazmshahs, Ilkhanids, Timurids, Qara Qoyunlu, Aq Qoyunlu, Safavids, Afsharids, and Qajars is analyzed.

The region is presented as a Turkic-Islamic cultural center whose identity was transformed by modern nation-building processes. Contemporary issues—including the rights of Iranian Turks, Azerbaijan’s regional role, Turkey’s integration policies, South Caucasus geopolitics, and Russian influence—are assessed. The revival of the Khorasan/Azerbaijan civilizational basin is highlighted as strategically significant for the Eurasian balance of power, and strengthened cooperation among Turkic states is seen as a basis for an integrated and stable Turkic Union. The research is based on an extensive archival review and uses a positivist-interpretative methodology.

¹ Doctor of Philosophy,
Ankara Hacı Bayram Veli University; Ankara, Turkey
E-mail: cavadbeyli2014@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3517-9085>

To cite this article: Cavadbeyli, R. [2026]. The Khorasan/Azerbaijan Civilization Territory and its Political Representation Will in the Post-Islamic Era. *History of Science journal*, 7(1), pp.127-155.
<https://doi.org/10.33864/2790-0037.2026.v7.i1.127-155>

Article history:
Received: 02.01.2026
Revised: 02.02.2026
Accepted: 01.03.2026
Published: 15.03.2026

XORASAN/AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏT HÖVZƏSİNİN İSLAM SONRASI SİYASİ İRADƏSİNİ TƏMSİL EDƏN DÖVLƏTLƏR ÜZƏRİNƏ

Rəhim Cavadbəyli¹

UOT: 94(5–191.2)"06/...":930.85:327(510+470+55)

KBT: 63.3(5İrn):63.3(5Aze):66.4(0)

HoS: 137

DOI: 10.33864/2790-0037.2026.v7.i1.127-155

Açar sözlər:

Xorasan-Azərbaycan
mədəniyyət hövzəsi,
Təbriz,
Avrasiya,
Şərqi mədəniyyəti,
Rum mədəniyyət hövzəsi,
Vatikan,
Batı mədəniyyəti

Sahə:

İctimai və Humanitar
elmlər

Tədqiqat sahəsi:

Tarix

ANNOTASIYA

Bu tədqiqat İslamdan sonrakı dövrdə Xorasan–Azərbaycan sivilizasiya yaradan mədəniyyət hövzəsinin siyasi iradəsini təmsil etmiş dövlətlərə əsaslanır. Araşdırmada bu coğrafiyada formalaşmış klassik hakimiyyət strukturları və siyasi kimliklər təhlil edilərək müasir İran, Türkiyə və Orta Asiya dövlətlərinin tarixi kökləri göstərilir. Bölgənin tarixən sivilizasiya yaradan mərkəz olduğu və əsas qurucu ünsürün türklər olduğu vurğulanır. Türk dili ilə yanaşı fars dilinin siyasi və mədəni ünsiyyət vasitəsi kimi formalaşması, müsəlman türk dövlətləri tərəfindən hər iki dilin dövlət dili səviyyəsinə yüksəldilməsi Əməvilər dövrünün ərəb üstünlüyünə qarşı tarixi reaksiya kimi qiymətləndirilir. Fars kimliyinin sonradan inşa edilmiş siyasi layihə olduğu və qədim əhalinin əsasən türk-tat icmalarından ibarət olduğu tezisi irəli sürülür.

XVI əsrdən etibarən Osmanlı imperiyası və Çar Rusiyasının Rum sivilizasiya məkanına daxil olması ilə bu hövzənin siyasi iradəsinin zəiflədiyi, XX əsrdə milli dövlət quruculuğunun isə tarixi bütövlüyü parçalayaraq mədəni məkan daraltdığı qeyd olunur. Xəzərlər, Samanilər, Qəznəvilər, Səlcuqlular, Xarəzmşahlar, Elxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Afşarlar və Qacarların siyasi-mədəni irsi təhlil edilir.

Bölgənin Türk-İslam mədəniyyət mərkəzi olduğu, müasir milli dövlətçilik proseslərinin bu kimliyi dəyişdirdiyi göstərilir. İranın “fars” kimliyi ilə eyniləşdirilməsinin siyasi xarakter daşdığı və sivilizasiyanın türk-tat ünsürləri tərəfindən formalaşdırıldığı nəticəsinə gəlinir. Müasir dövrdə İran türklərinin hüquqları, Azərbaycanın regional rolu, Türkiyənin inteqrasiya siyasəti, Cənubi Qafqaz geosiyasəti və Rusiyanın təsiri qiymətləndirilir. Nəticədə Xorasan/Azərbaycan sivilizasiya hövzəsinin yenidən canlandırılmasının Avrasiya güc balansını üçün strateji əhəmiyyəti vurğulanır və türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsinin inteqrə olunmuş və sabit Türk Birliyinə zəmin yaradacağı göstərilir. Tədqiqat arxiv mənbələrinə əsaslanan geniş icmal və pozitivist-interpretativ metodla aparılmışdır.

¹ Doktor,

Ankara Hacı Bayram Vəli Universiteti; Türkiyə, Ankara

E-mail: cavadbeyli2014@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3517-9085>

Məqaləyə istinad: Cavadbəyli, R. [2026]. Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin İslam Sonrası Siyasi İradəsini Təmsil Edən Dövlətlər Üzərinə. *History of Science jurnalı*, 7(1), səh.127-155.

<https://doi.org/10.33864/2790-0037.2026.v7.i1.127-155>

Məqalənin tarixçəsi:

Daxil olub: 02.01.2026

Yenidən baxılıb: 02.02.2026

Təsdiqlənib: 01.03.2026

Dərc olunub: 15.03.2026

Copyright: © 2026 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

ХОРАСАН/АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ БАССЕЙНА И ЕГО ПОЛИТИЧЕСКАЯ ВОЛЯ ПОСЛЕ ИСЛАМА

Рахим Джавадбейли¹

УДК: 94(5–191.2)"06/...":930.85:327(510+470+55)

ББК: 63.3(5Ирн):63.3(5Азе):66.4(0)

№S: 137

DOI: 10.33864/2790-0037.2026.v7.i1.127-155

Ключевые слова:

Территория
цивилизации
Хорасан/Азербайджан,
Тебриз,
Евразия,
Восточный мир,
Территория
цивилизации
(византийской),
Ватикан,
Западный мир

рум

Область исследования:

Гуманитарные
и
социальные науки

Научная область:

История

АННОТАЦИЯ

Данное исследование основано на государствах, представлявших политическую волю цивилизационно-образующего культурного бассейна Хорасан–Азербайджан в постисламский период. Анализируются классические структуры власти и политические идентичности, сформировавшиеся в этом регионе, что позволяет выявить исторические корни современных Ирана, Турции и государств Центральной Азии. Подчеркивается роль региона как исторического центра цивилизации, ведущую формирующую роль в котором играли тюрки. Формирование персидского языка наряду с тюркским как политического и культурного средства коммуникации и его повышение до уровня государственного языка мусульманскими тюркскими государствами рассматривается как историческая реакция на арабское превосходство эпохи Омейядов. Выдвигается тезис о поздней политической конструкции персидской идентичности и о том, что древнее население в основном состояло из тюрко-татских общин.

С XVI века вхождение Османской империи и царской России в румскую цивилизационную сферу ослабило политическую волю данного бассейна, а формирование национальных государств в XX веке привело к фрагментации его исторической целостности и сокращению культурного пространства. Анализируется политико-культурное наследие Хазар, Саманидов, Газневидов, Сельджуков, Хорезмшахов, Ильханидов, Тимуридов, Каракоюнлу, Аккоюнлу, Сефевидов, Афшаридов и Каджаров.

Регион рассматривается как тюрко-исламский культурный центр, чья идентичность была трансформирована процессами современного национального строительства. Оцениваются современные вопросы прав иранских тюрков, региональная роль Азербайджана, интеграционная политика Турции, геополитика Южного Кавказа и влияние России. Подчеркивается стратегическая значимость возрождения цивилизационного бассейна Хорасан/Азербайджан для евразийского баланса сил, а укрепление сотрудничества между тюркскими государствами рассматривается как основа для интегрированного и стабильного Тюркского союза. Исследование основано на широком архивном обзоре и использует позитивистско-интерпретативную методологию.

¹ Доктор,

Анкарский университет Хаджи Байрам Вели; Анкара, Турция

E-mail: cavadbeyli2014@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3517-9085>

Цитировать статью: Джавадбейли, Р. [2026]. Хорасан/Азербайджанская Цивилизационная Бассейна и Его Политическая Воля После Ислама. *Журнал History of Science*, 7(1), с.127-155.

<https://doi.org/10.33864/2790-0037.2026.v7.i1.127-155>

История статьи:

Поступила: 02.01.2026

Переработана: 02.02.2026

Принята: 01.03.2026

Опубликована: 15.03.2026

1. Giriş

Burada, Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsində klassik dövlət–xalq kimliyinin əsasını təşkil edən tarixi dövlət ardıcılığı qısa şəkildə izah ediləcəkdir. Eyni zamanda, İran, Azərbaycan və digər qardaş türk dövlətlərini əhatə edən Xorasan/Azərbaycan uygarlıq–sivilizasiya istehsal edən mədəniyyət hövzəsi anlayışı və bu çərçivədə formalaşdırılan nəzəri yanaşma əsasında mövcud problemlərin mümkün həll istiqamətlərində işarə ediləcəkdir. Tədqiqatda tarixi kontekst əsas götürülərək, ilk növbədə arxiv araşdırmaları daxil olmaqla geniş mənbə icmalı aparılmış; pozitivist yanaşma çərçivəsində şərhedici (interpretativ) metoddan istifadə edilmişdir.

Xəritə 1. “Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin Tarixi-Coğrafi Yayılma Xəritəsi (Təxmini Model)”, 21. Yüzyıl Türkiyə Enstitüsü, Türkiyə, Ankara, Mart 2025 [Cavadbeyli, 2025, [Horasan/Azerbaijan...](#)].

Azərbaycan başda olmaqla İran coğrafiyasında türk varlığının tarixi olduqca qədim dövrlərə gedib çıxır. Türklər, minilliklər boyunca və xüsusilə İslamdan sonrakı əsrlər ərzində bu bölgədə genişmiqyaslı və davamlı bir mədəniyyət formalaşdırmışlar. Atatürk’ün tapşırığı və nəzarəti altında 1931’də yazılıb, nəşr edilmiş olan “*Türk Tarixi*” [İnan, 2024; Çora, 2014, s.94, 95, 96; Atatürk, 1931, s.25-26; Cavadbeyli, 2025, ss.4, 36, 44], Prof. Dr. Məhəmməd Təgi Kirişçi’nin 1997’də yayınlamış olduğu “*İran Türklərinin Əski Tarixi*” [Kirişçi, 2003, s.51, 57; Kirişçi, 1999, s.38, 39, 40; Cavadbeyli, 2025, ss.31, 91-95], Firudin Bəy Ağasıoğlunun “*Doqquz Bitik*” əsəri [Ağasıoğlu, 2014; Cavadbeyli, 2025, ss.64, 65, 204-205], Qazaxistan Elmlər Akademiyasının “*Qazaxların DNA Analizləri*” və bu Analizlərin nəticəsinə görə Qazaxların, Türkiyə Türk İslam Sentezçi tarixçilərinin qeyri elmi və tamamilən siyasi iddialarının tam əksinə Orta Asyalı deyil, Qərb-i Asya/Batı Asya kökənli olduqlarının sübut edilməsi [Arkeofili, 2022; İsmagulov & et al., 2013, s.173; Cavadbeyli, 2025, ss.49-50] və digər bir çox tarixçinin mövzu ilə əlaqədar elmi çalışmaları və elmi-nəzəri əsasları tərəfindən çalışılmış olan yaxın zamanda Türkiyədə “*Horasan/Azerbaijan Uygarlık Üreten Medeniyet Havzası*” başlığı ilə nəşr ediləcək olan əsərdə də geniş şəkildə göstərildiyi kimi Əcəm-Türk veya Türk/Tük-Tat adıyla bilinən etnosun eyni kökəndən, yəni Yafəs Oğulları olması həqiqəti üzərində durulmuşdur [Cavadbeyli, 2025, ss.21, 25, 99-101].

Fars dilinin bir etnosu təmsil etmədiyi, və Azərbaycanlılar başda olmaqla Türklərin əsli qurucu unsur olduğu Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsində Türk və Ərəb dilləri ilə bərabər şəkildə əsasən ədəbiyyat sahəsində istifadə edilən bir dil olduğu haqda əksəriyyətlə sahə mütəxəssisləri arasında müştərək bir rəy mövcuddur [Purpirar, 2001, s.106-110; Djavadi, 2014; Ələvi, 2016; Seher, 2006]. Fars dilində yazanların böyük əksəriyyəti də Türk/Türk-Tat əsilli olmuşdur. Başqa bir ifadə ilə “fars” deyə bir etnik yoxdur, “fars dilli” cəmiyyət vardır. Buna görə də tarixən yazılı ədəbiyyatda “*fars milləti*” ifadəsi deyil, “*fars dilli*” terminolojisi işlədilmişdir [Purpirar, 2001, s.106-110]. Həm İranın tarixi

bölgələrindən sayılan “*fars vilayəti / velayəte fars / əl-fors*” həm də “*Dəri*” dilinin “*fars*” olaraq adlandırılması, Fars/Pers millətinin varlığı ilə əlaqədar deyil, doğrudan ad olaraq Yəhudi kökənli Farisiyə təriqəti (Pharisees Sect) ilə bağlı olduğu tarixi elmi qaynaqlarla tərəfimizcə təsbit edilmişdir. Fars dili əslində tarixi mətnlərdə Dəri, yəni Dərbar-Saray dili olaraq mühəndislik yolu ilə Türkcə, Ərəbcə və Tacikcə dilləri üzərindən inşa edilmiş bir ədəbiyyat dili olmuşdur. Təhqiqatımızda geniş şəkildə ələ almış olduğumuz bu mövzuya dair bir çox tarixi sənədlər təqdim edilmişdir [Cavadbeyli, 2025, ss.162-169]. Türklərin əsas qurucu ünsür və başlıca yerli cəmiyyət olduğunu, Pers/Perso anlayışının isə yalnız ibrani mətnlərindən təsirlənərək, siyasi məqsədlər doğrultusunda yenidən təhrif edilmiş və şərh olunmuş bir konstruksiya olduğunu göstərən çoxsaylı tarixi mətnlər mövcuddur. Burada sadəcə bir tarixi nümunəsi təqdim edilir; XIV əsrin əvvəllərində ispan mənşəli bir fransiskan tərəfindən qələmə alınmış və London şəhərində 1877-ci ildə *Marcos Jiménez de la Espada* və 1912-ci ildə isə *Sir Clements Markham, K.C.B.* tərəfindən nəşr edilən hər iki nüsxədə də, Aşıq Paşazadənin Türk və Yafəs oğlu kimi təqdim etdiyi Əcəmlərin, yəhudilərin israrı ilə Pers/Perso adı ilə adlandırılmaq istəndiyi açıq şəkildə görünür.

İspaniyalı fransiskan bu barədə belə qeyd edir:

“...yerlilərin *Qara dəniz (Black Sea) adlandırdıqları körfəz, yəhudilər tərəfindən Persian Sea (Fars dənizi) adlandırılır...*” [Franciscan, 1912, ss.40, 41, 52, 53].

Yəhudilərin Pers dənizi/Fars körfəzi kimi adlandırmaqda israr etdikləri dəniz/körfəz, yerli əhali tərəfindən tarixən Qara dəniz adlandırılmışdır. Deşt-i Qıpçak Türklərinin cənublarındakı dənizə Qara dəniz adı verdikləri kimi yerli Türklər tərəfindən rəng cəhətindən eyni mifik mənə daşımışdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Əbul Qazi Bahadurxan həm *Şəcərə-yi Türk* [BahadırHan, 2020, s.27] həm də *Şəcərə-yi Tərakimə* [BahadırHan, 2011, s.32] əsərlərində Qıpçaq Türklərinin o bölgəni 4000 min il əvvəldən vətən olaraq seçdikləri və yerləşdikləri yer olduğunu bəyan edər. Yerigəlmişkən qeyd edilməlidir ki, “*Qara*” rəngi bəzi qeyri elmi və əsassız iddialara baxmayaraq, Türklər üçün şimalı deyil, tam əksinə cənubu təmsil edər. Qıpçaq Türklərinin cənublarındakı dənizi və İranlıların/Əcəmlərin cənublarındakı Körfəzi “*Qara*” adlandırdıqları kimi.

Göründüyü kimi, fars vilayəti və fars körfəzinin “*fars*” adı ilə tanınması yerli pers/fars adlı bir etnik toplumun mövcudluğu ilə deyil, Farisiyə təriqətinə (Pharisees Sect) mənsub yerli yəhudi nümayəndələrinin təkidi nəticəsində formalaşmışdır. Aşıq Paşazadə də öz məşhur tarixi əsərində əcəmləri Yafəsin nəslinə mənsub olaraq təqdim edir. O, qeyd edir ki; “ərəblər müəyyən bir dövrdə rumlar və əcəmlər (iranlılar) üzərində üstün mövqeyə malik olmuşdular. Yafəs nəslindən olan əcəmlər bu vəziyyətə qarşı reaksiya göstərərək ərəblərin üstünlüyünü aradan qaldırmaq yolları axtarmış, özləri kimi Yafəs nəslinə mənsub köçəri türkləri dəstəkçi kimi qəbul edərək ərəblər üzərində üstünlük əldə etmişdilər” [Paşazadə, 2013, s.34-35].

Mövcud yazılı tarixi mənbələrə əsasən, xüsusilə XIV əsrdən etibarən və daha konkret olaraq Xorasan/Azərbaycan mədəniyyət hövzəsinin zəifləmə prosesinə daxil olduğu XV əsrin ortalarından sonra, bölgədə yerli əhalinin tərkib hissəsi olaraq yaşayan, fəaliyyət göstərən və yəhudilərin Farisiyə təriqətinə mənsub olan mirzə və katiblər tərəfindən *dəri* dilinin “*fars dili*” adı altında təqdim edildiyi müşahidə olunur. Bu məsələ 2016-cı ildə müəllif tərəfindən “Fars və Farscanın Mənşəyi” başlığı altında ayrıca araşdırma mövzusu kimi işlənmişdir. Həmin tədqiqatın fars dilində nəşrinin yaxın zamanda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur [Cavadbeyli, 2025].

Qeyd edilməlidir ki, İranda sivilizasiya/təməddün yaradan mədəniyyət məsələsi üzrə geniş və dərin araşdırmalar aparmış cənab Əli Əkbər Vilayəti bölgənin ən qədim sakinlərinin “*Tat*”lar olduğu nəticəsinə gəlmişdir. Lakin bu yanaşma müəyyən çatışmazlıqlarla müşayiət olunur. Mövzu ilə bağlı apardığımız tədqiqatda göstəriləndiyi kimi,

“Tat” olaraq tanınan icma tarixi baxımdan türklərin tərkib hissəsi olmuşdur. Tat–Tük/Türk adlandırılan toplumun danışdığı dəri/fars dili əsasında ayrı-ayrı etnik qruplar kimi qiymətləndirilməsi elmi baxımdan doğru hesab edilə bilməz. Fars dili etnik kimliyi ifadə edən meyar deyil. Araşdırmamızda ətraflı şəkildə ortaya qoyulduğu kimi, Tatlar ilə Tüh/Tük/Tüd kimi də tələffüz edilən türklər (İranda xüsusi ilə *Təbriz və ətrafında Türk sözü daha çox Tüh “biz tühlər”, Tük “biz tüklər”, Tüd “biz tüddər” olaraq tələffüz edilir. Bunun da tamamilən türk dil gramerinə görə elmi izahı vardır. Dar/Dər şəkilçisinin Qazaq və Qırqızlarda Lar/Lər şəkilçisi olaraq istifadə edildiyi kimi.*) etnik mənşə etibarilə eyni kökə bağlıdır və aralarındakı fərqlər əsasən sosial quruluşla əlaqədardır; bu fakt elmi baxımdan danılmazdır [Cavadbeyli, 2025, s.162; Cavadbeyli, 2025, ss.27-28].

Kaşğərli Mahmudun “Divanü Lüğət-it-Türk” əsərində yer alan “tatsız türk bulmas, başsız bök bulmas” [Mahmud, 2020, s.151, 317], ifadəsi də bu yanaşmaya nümunə təşkil edir. Kaşğərli Mahmudun bu ifadə ilə nəzərdə tutduğu mənə, etnik baxımdan “farssız türk, türksüz fars olmaz” kimi bir qarşılıqlı asılılıq deyil; əksinə, cəmiyyətin sosial quruluşu, yəni köçəri və/ vəya yarı köçəri (yörük, elat) və oturaq-kəndli/şəhər həyat tərzində aparılan bir fərqləndirmədir, başqa bir ifadə ilə sosial həyat tərzinə görə fərqləndirilir. Bu məsələyə dair çoxsaylı tarixi faktlar mövcuddur. Onlardan biri də əsərdə uyğurların bütövlükdə “tat” olaraq xarakterizə edilməsidir [Mahmud, 2020, s.16, 30, 228, 197, 265, 233, 406, 317, 413, 324]. Kaşğərli Mahmudun öz əsərində uyğurları bir çox hallarda “tat” adı ilə qeyd edir. Bu yanaşma yalnız Kaşğərli Mahmud ilə məhdudlaşmır. XIII, XIV, XV və sonrakı əsrlərə aid çoxsaylı tarixi mətnlərdə, eləcə də çağdaş tarixşünaslığın görkəmli nümayəndələrindən olan mərhum Zəki Vəlidi Toğanın (1890–1970) əsərlərində Səmərqənd, Buxara, Xivə, Fərqanə vadisinin şəhər əhalisi, bir çox hallarda ‘Tat’ adı ilə ifadə olunmuşdur. habelə Azərbaycan və İran şəhərliləri də əksər hallarda tarixi mənbələrdə Tat/Tüd-Tük olaraq bilinir. Zəki Vəlidi Toğan, şəhərliləri ‘Tat’ olaraq tanımaqla bərabər belə deyir: “Orta İdil bölgəsindəki bulqarlar, Aşağı İdil və Krım ərazilərində yaşayan Tatlar (yəni xəzərlər, türkləşmiş Aslar və digər tayfalar) ilə birləşmiş, yaxud da fəteh tayfanın uruqlarına daxil olmuşdular. Məsələn, Orta İdil hövzəsində yaşayan bulqarların bir qismi Aşağı İdildəki Aslar və Krımdakı Tatlar kimi mədəni tayfalara iltihak edərək, onlara öz dillərini vermiş, lakin bu proses nəticəsində qıpçaq xüsusiyyətlərini itirmişlər...” [Togan, 1981, s.30]. Burada müzakirə mövzusunda dəyişkənlik və itirməkdən anlaşılan şey; sosial həyat tərzindəki dəyişkənlikdir. Digər bir yerdə isə belə deyir: “Şərqi Türküstanda taciklərə, çinlilərə və bəzən uyğurlara; Krımda, Azərbaycan və Türkmənistanda isə mədəni türklərə və farslara (fars dillilərə) Tat deyildiyi kimi, Qərbi Türküstanın köçəri tayfaları olan qazaxlar, qırğızlar və özbəklər də Qərbi və Şərqi Türküstanın şəhərli türklərinə ‘Şart’ adını vermişlər” [Togan, 1981, s.32]. Burada da açıq şəkildə görüldüyü kimi ‘Tat’ və ‘Şart’ kəlmələri, etnik mənsubiyyəti deyil, tamamı ilə sosial həyat tərzini ifadə edir. Zəki Vəlidi Toğan, Fars-Türk ifadələrini digər modern millət-dövlət tarixçiləri kimi Fars/İran - Türk/Türkiyə və Turan anlamında etnik müstəvidə işlətsə də bu məntəqənin tarixi, ictimai, mədəni və etnik vəziyyətlərini dəyişmir.

Əgər bu fərqləndirməni İran Fars düşüncə sisteminə bağlı tarixçilər başda olmaqla Türkiyə [Mahmud, 2020, s.16, 30, 228, 197, 265, 233, 406, 317, 413, 324, 198, 374, 295, 406] və Azərbaycan sahə mütəxəssisləri kimi etnik mənsubiyyət prizmasından qiymətləndirsək, onda tarixən mövcud olmayan bir nəticəyə gəlmək məcburiyyətində qalırıq: uyğurlar da daxil olmaqla türk dünyasındakı bütün şəhər əhalisinin “fars” olduğu qəbul edilməlidir. Bu halda isə, bir neçə köçəri qrup istisna olmaqla, türklərin kim olduğu sualı ortaya çıxır ki, bu da elmi baxımdan əsassızdır.

Fars və türk dilləri üzərindən modern millət formalaşdırmaq cəhdləri, tarixi baxımdan türklük üçün ciddi bir fəlakət nəticəsi doğura bilər. Çünki son təqribən 1100 illik yazılı/məktub tarixi əsasən türkçə, xüsusən farsca olmuşdur və farsca yazanların böyük

əksəriyyətinin türk-tat mənşəli olduğu elmi ədəbiyyatda məlumdur. Bu reallığın nəzərə alınmaması, türklüyün son dərəcə zəngin tarixi, mədəni, elmi və ədəbi irsindən imtina edilməsinə gətirib çıxarar. Belə bir yanaşma, türklük baxımından mədəni, elmi və ədəbi sahələrdə dərin və doldurulması çətin bir boşluq yaradar.

Yeri gəlmişkən, Kaşğərli Mahmud, Səlcuq təbəəsi olaraq İranda yaşamış, əsərini də Təbriz və İsfahanda yazmış və Bağdadda xəlifəyə təqdim etmişdir. Günümüz etibarını ilə əsərin tək bir nüsxəsi mövcuddur; İstanbul Fatihdəki “Millet Yazma Eser Kütüphanesi”ndə Ərəbcə əsərlər bölümündə (A. E. Arabi) 4189 inventar numrəsi altında saxlanılan bu müəzzəm əsərin müstənsixi də İranlı Savəli Məhəmməd olmuşdur. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, son yüz ildə bildiyim qədəri ilə, bu Yeganə nüsxənin müstənsixinin İranlı Türk olmasına sadəcə Bəsim Atalay öz çalışmasında toxunmuşdur [Atalay, 2023, s.XVII], digər tədqiqatçılar, burada olduğu kimi [Mahmud, 2020, s. XXXIX] sadəcə adını (*Məhəmməd Ben Əbi Bəkr Ben Əbulfəth əl-Savi Səmə əl-Dəməşq*) verərək üzərindən səssizcə keçməyi tərcih etmişdilər. Maraqlıdır, günümüz itibarı ilə əlimizdə yeganə nüsxəsi olan ən qədim Türkcə tərcüməli *Qurani-Kərimin* də mütəşəbbisi və tərcüməçisi İranlı Türk olmuşdur; Türk dünyasının Darül-İlmi kimi tanınan Şirazın tanınmış alimlərindən Məhəmməd b. Hacı Dövlətsah Şirazi tərəfindən Böyük Elxanilər Dövlətinin hökmdarı Əbu Səid dövründə 1333–1334-cü illərdə qələmə alınmış və eyni zamanda təzhib edilmişdir. Yeganə əlyazma nüsxəsi bu gün İstanbul Türk və İslam Əsərləri Muzeyində, 73 inventar nömrəsi altında qeydiyyatda saxlanılır.

İslamdan əvvəlki dövrdə mövcud olan mübahisəli və ziddiyyətli yanaşmalar istisna edilməklə, İslam sonrası yazılı mənbələrimizdə yer alan farsca, ərəbcə və türkcə qaynaqlara əsasən tərəfimizdən təsbit edilən tarixi reallıqlara görə, Xorasan/Azərbaycan sivilizasiya istehsal edən mədəniyyət hövzəsində təxminən 1100 il davam etmiş təlim-tərbiyə sistemində dil bölgüsü aydın şəkildə müşahidə olunur. Bu sistem çərçivəsində məktəblərdə əsas tədris dili türk dili olmuş, mədrəsələrdə təhsil əsasən fars dili üzərindən aparılmış, ilahiyat və dini elmlər sahəsində isə əsas dil ərəbcə təşkil etmişdir [Cavadbeyli, 2024].

Türk dövlətlərinin siyasi hakimiyyətinə bağlı olan Xorasan/Azərbaycan mədəniyyət hövzəsində, Əməvilər dövründə (661–750) İslam dininin siyasi məqsədlərlə instrumental şəkildə istifadə olunması və ərəblərin qeyri-ərəblər, yəni əcəmlər üzərində üstün mövqeyinin möhkəmləndirilməsi cəhdləri müşahidə edilmişdir. Bu prosesə reaksiya olaraq, Türk/Tük–Tat, dövlət adamları, alim və ziyalıları tərəfindən ərəb hakimiyyətinə qarşı Şuəbiyyə hərəkatı formalaşmışdır. Sözügedən hərəkatın müvəffəqiyyətindən sonra ərəb dili və ədəbiyyatının dominant mövqeyinə qarşı türk dili ilə yanaşı dəri/fars dili də ön plana çıxarılmışdır. Bu yanaşma yazılı tarixi mənbələr əsasında təsbit və təsdiq olunur [Cavadbeyli, 2025, ss.121, 146-150, 157]. Diqqətə alındıqda, fars və türk dillərində qələmə alınmış əsərlərin, ərəb dili və ədəbiyyatının hegemon mövqeyinə qarşı Xorasan və Azərbaycan bölgəsində təxminən 30-40 illik fasilələrlə ortaya çıxdığı və bu əsərlərin bir qisminin günümüzədək gəlib çatdığı müşahidə olunur. Müxtəlif iddialara görə *Qurani-Kərim* başta olmaqla bir çox dini əsər, İslamiyyətin ilk əsrlərində farsca [Hayeri, 2025] və türkcə [Cavadbeyli, 2025, ss.169-170] dillərinə tərcümə edilmişdir. Ancaq hələlik, bunlar bir iddia olaraq qalır; çünki günümüze gəlib çatmış və açıqlanmış bir nümunəsi yoxdur. Əlimizdə mövcud olan yazılı mətnlərə görə Xorasanda X əsrin ikinci yarısında *Qurani-Kərimin* ilk farsca tərcüməsinin həyata keçirilməsindən (Tefsir’ul-Kebir, Təbəri. ö. 310/923 *Bağdad*) [Merkez'e Tehgigat'e Kampyuteri'e Ulum'e Eslami, Merkez'e Dade'ye Nur, 1400/2021; Fayda, 2010; Moghaddam, 1381/2002; Yazıcı, 1992; Hayeri, 2025], dərhal sonra türkcə tərcüməsinin Təbrizdə hazırlanmasına dair ciddi sənədlərin olmasıdır [Cavadbeyli, 2025, s.191]. Eyni şəkildə, *Həzrət Əlinin* ərəbcə fərmanının *Za'hak bin Aclan* tərəfindən 1058'də Təbriz'də türkcəyə çevrilməsi diqqətəlayiqdir [Ettelaat, 1998;

Hamshahri, 1998; Honari, 1998; Raşidi, 2007, s.228; Cavadbeyli, 2025, ss.171-172]. Əbulqasim Firdovsinin (940-1020 Tus) məşhur “*Şahnamə*” əsərindən sonra, Xorasan və Azərbaycan mühitinin təsiri altında Yusif Xas Hacib tərəfindən XI əsrin 60-cı illərində qələmə alınmış “*Qutadğu Bilig*” [Hacib, 2015, Ön Söz], Səlcuqlu təbəəsi olan Kaşğərli Mahmudun İsfahan və Təbrizdə XI əsrin 70-ci illərində yazdığı “*Divani Lüğəti t-Türk*” [Cavadbeyli, 2025, ss.174-180; Mahmud, 2020, s.XXIX], həmçinin Səlcuqlu mühitinə mənsub Ədib Əhməd Yüknəki tərəfindən XII əsrin əvvəllərində yazılmış “*Atabəti’l-Həqayiq*” əsəri [Yükneki, 2019, s.23], bu prosesin mühüm nümunələri sırasındadır. Qeyd edilməlidir ki, *Za’hak bin Aclan, Yusuf Xas Hacib və Mahmud Kaşğarlı Şuubiyyə* hərəkatının ən mühüm Türkcü nümayəndələri olmuşdur [Cavadbeyli, 2025, s.174]. Ahmet B. Ercilasun və Ziyat Akkoyunlu da P. K. Juze’yə (el-Cewzi) istinad edərək Kaşğərlinin Şuubiyyəçi olduğuna toxunmuşdular [Mahmud, 2020, s.XXIX]. Bundan əlavə, İran və Azərbaycan ərazilərində yazıya alınmış çoxsaylı *Oğuznamələr* də bu ədəbi və mədəni ənənənin davamlılığını nümayiş etdirir [Cavadbeyli, 2025, s.169]. Əsərin nəşrindən sonra bu mövzuların daha geniş şəkildə müzakirə olunacağı gözlənilir.

Qeyd edilməlidir ki, bu gün “fars dili” adı ilə tanınan dəri dilində yazılmış və günümüzədək gəlib çatmış ən qədim əsərlər Xotən və Oyluq (*VIII əsr, İbri Əlifbasında farsça ‘On Əmir’ nüsxəsi*) [Cavadbeyli, 2025, ss.169-194], Səmərqənd, Buxara, Nişabur və ümumilikdə Xorasan və xüsusən şərq xorasan bölgələrinə aiddir. Təxminən 40-50 illik fasilələrlə Azərbaycanda da bu dildə qələmə alınmış əsərlərə rast gəlinir. Maraqlıdır ki, Şiraz və İsfahan mühitində farsca yazılmış əsərlərin meydana çıxması Azərbaycandakı nümunələrdən təqribən 150-230 il sonraya təsadüf edir. Başqa sözlə, günümüze gəlib çatan farsca mətnlərə əsasən, dəri/fars dilinin əvvəlcə Orta Asiyada və Xorasanda formalaşdığı, daha sonra Azərbaycan vasitəsilə İranın cənub bölgələrinə yayıldığı anlaşılır. Bu çərçivədə farsca yazan ilk müəlliflər sırasında *Təbrizli Qətran* (vəf. hq.465/m.1073), *Şirvanlı Fələki* (vəf. hq.577/m.1181), *Səədi Şirazi* (vəf. 691/1292), *Hafiz Şirazi* (vəf. 792/1390 [?]) və *Cəmaləddin Əbdürrəzzaq İsfəhani* (vəf. 588/1192) qeyd oluna bilər. Mövcud mənbələrdə dəri üzərində yazılmış və günümüze çatmış ilk türkcə mətn isə hq.450/m.1058-ci ildə Həzrət Əlinin müsəlmanlara xitabən yazılmış fərmanının Təbrizdə ərəbcədən türkcəyə çevrilmiş variantıdır. Bu baxımdan, fars dilinin Orta Asiya/Türkcistan üzərindən yayılmağa başladığı müşahidə edildiyi kimi, türkcənin də Təbriz, Azərbaycan və İran əraziləri vasitəsilə geniş yayıldığı anlaşılır. Sözügedən müəlliflərin isə Tük/Türk–Tat mənşəli olduqları mənbələrdə açıq şəkildə görünməkdədir [Cavadbeyli, 2025, ss.161-169].

Venedik–Florensiya mərkəzli Yeni Rum mədəniyyətinin siyasi iradəsi tərəfindən irəli sürülmüş *Hind-Avropa nəzəriyyəsi* və onunla paralel şəkildə formalaşdırılan *Ural–Altay yanaşmaları*, Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsi baxımından son təxminən 250 il ərzində həyata keçirilmiş kütləvi qırğın və zorakılıq hadisələrindən daha ciddi və dərin yıxıcı təsirə malik olmuşdur. Bu baxımdan, sözügedən nəzəriyyələrin bölgənin tarixi-mədəni bütövlüyünə verdiyi zərərin miqyası olduqca yüksək olmuşdur [Cavadbeyli, 2025, ss.205, 198, 24-25].

Burada İslamdan əvvəlki dövrün mübahisəli tarixi məsələlərinə toxunmadan, İslamdan sonrakı mərhələdə Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsində siyasi iradəni təmsil etmiş dövlətlər qısa şəkildə qeyd ediləcəkdir. Sasanilərin (224–651) əcəm kimliyi daşması və əcəmlərin də Türk–Tük-Tüd/Tat mənşəli olduqlarının tərəfimizdən təsbit edilməsi səbəbilə, Sasanilər dövlətinin də Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin siyasi iradəsini ifadə edən dövlətlər sırasında yer aldığı qənaətinə gəlmək mümkündür. Lakin bu mövzunun mübahisəli xarakter daşması və ətraflı izah tələb etməsi nəzərə alınaraq, hazırkı çərçivədə bu məsələyə daxil olunmur və araşdırma Xəzərlərdən başlanılaraq davam etdirilir. Bu məqamda onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin XV

əsrə də yaşamış mühüm tarixçilərindən biri hesab edilən Aşıq Paşazadə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi öz məşhur ‘Tarix’ əsərində əcəmlərin də türklər kimi Yafəs nəslinə mənsub olduqlarını, hətta türklərin nəsil etibarilə əcdadları sırasında yer aldıklarını ifadə etmişdir.

Son dövrlərdə bölgəyə tətbiq edilmiş modern millət-dövlət kimliyi çərçivəsində İranın ‘Pers’ kimi təqdim olunması məsələsi ilə bağlı olaraq qeyd edilməlidir ki, bu yanaşma siyasi xarakter daşıyır və elmi əsaslardan məhrumdur. Bu fikrin doğruluğu, tərəfimizdən təsbit və təsdiq edilmiş çoxsaylı faktlarla ortaya qoyulmuşdur. Hazırkı çərçivədə həmin faktlardan yalnız ikisinə qısa şəkildə toxunulacaqdır.

İbrani, xüsusən Ortodoks Talmudist yəhudi zümərəsini təmsil edən Farişiyyə təriqətinə mənsub mənbələr, eləcə də onları təqib edən Rum və Yunan tarix yazılarında, İslami mətnlərdə ‘‘Əcəm’’ kimi tanımlanan toplumun ‘‘Persiyus’’ adı əsasında ‘‘Pers’’ olaraq adlandırıldığı müşahidə olunur. ‘‘Pers/Persə’’ anlayışının elmi əsaslara söykənmədiyi, daha çox müəllif nüsxələrinin mövcud olmadığı və ən qədim nüsxələrinin XV əsrin ortalarına aid olan əsərlər üzərindən formalaşdırılmış və sonradan yayılmış Yunan mənşəli mifoloji rəvayətlərə dayandığı təsbit edilmişdir. Bu mifoloji izahata görə, Yunan mifologiyasında ‘‘Zeusun’’ oğlu olan ‘‘Persiyus’’un, İranlı - əslində isə əcəm olaraq təqdim edilən – ‘‘Andromeda’’nın qızı ‘‘Kassiopiya’’ ilə evlənməsi və bu birlikdən doğulan nəslin ‘‘Persiyus’’un şərəfinə ‘‘Pers/Persə’’ adlandırıldığı irəli sürülmüşdür [Cavadbeyli, 2025, s.24]. ‘Persiyus’ hikayəsinin qeyd edildiyi əsas əsərlər; *Herodot* (MQ 484– 425) ‘‘Historia’’, *Diodorus Siculus* (MQ I əsr) ‘‘Bibliotheca Historica’’, *Strabon* (MQ 64 - MS 24) ‘‘Geographica’’, *Plutarkhos* (MS I əsr) ‘‘Life of Theseus’’, *Bizans Stephanos* (VI əsr) ‘‘Ethnica’’, *Marsilio Ficino* (1433 -1499) ‘‘Theologia Platonica’’ və *Edward Gibbon* (1737 – 1794) ‘‘The Decline and Fall of the Roman Empire’’ olmuşdur. *Historia*, *Bibliotheca Historica*, *Geographica*, *Life of Theseus* və *Ethnica* kimi əsərlərin müəllif nüsxəsi mövcud deyildi; bu əsərlərin ən qədim nüsxələri XV əsrin ortalarına aiddir. XV əsrin ortalarında Ortodoks Talmudist yəhudi kəsimini təmsil edən Farişiyyə təriqətinə mənsub mənbələrdəki ‘‘Pers’’ hikayəsi üzərindən ‘Persiyus’ nağılının uydurulduğu düşünülür və bu istiqamətdə *Marsilio Ficino* ilə *Edward Gibbonun* rolu olduqca böyük olmuşdur [Cavadbeyli, 2025, ss.25-26].

Məsələnin maraqlı tərəfi budur ki, XV əsrin ortalarında Xorasan/Azərbaycan mədəniyyət Hövzəsinin siyasi iradəsini təmsil edən Türklər üçün ‘‘Persiyus’’ hikayəsi uydurularkən Osmanlılarına yönəlik də ‘‘Hectorun oğlu Turcus’’ uşaqları hikayəsi quraşdırılmışdır. Persiyus hikayəsi, XV əsrin ortalarından etibarən Osmanlı nəslinə dair formalaşdırılmış Hectorun oğlu Turcus rəvayəti ilə struktur baxımından eynidir. Sözügedən mifoloji narrative görə, Troya qəhrəmanı Hectordan sonra önəmli fiqur sayılan Aeneas, eyni zamanda dişi qurd tərəfindən bəsləndiyi iddia edilən *Romus* və *Romulusun* atası kimi təqdim edilir. Aeneasın nəslindən frankların əcdadı sayılan Francion, Troilusun oğlu Turcus isə Osmanlıların əcdadı kimi göstərilir. Bu çərçivədə, Hector nəslinə bağlanan Frankların atası Francion və Osmanlıların atası kimi təqdim edilən Turcus/Tures mifoloji anlayışları ön plana çıxarılaraq, Hectorun oğlu Turcus Osmanlılarının mənşə fiquru – dib atası kimi təqdim edilmişdir [Garcia, 2018; Karataş, 2019, s.115, 192; Olca, 2000, s.31].

Bu kontekstdə qeyd edilməlidir ki, qurd simvolu rum mədəniyyətində milli simvol kimi tanınır [Garcia, 2018]. Qurd və ya boz qurdun türklərin milli simvolu olması iddiası isə son təxminən 1100 ilə aid türkcə, farsca, ərəbcə və digər yerli tarixi mənbələr tərəfindən təsdiqlənmir və əksinə, rədd olunur. Sözügedən məsələ tədqiqatımızda daha geniş və ətraflı şəkildə incələnməmişdir [Cavadbeyli, 2025].

Göründüyü kimi, İran və Azərbaycanın tarixi qurucu ünsürlərini təşkil edən toplumların -əcəmlərin - Pers/Persə kimi tanımlanması, Osmanlı nəslinin Hector soyundan gələn frankların qardaşı Turcus/Tures törəməsi olduğu iddiası qədər etibarlılığa malikdir. Bu

baxımdan, Pers/Perso anlayışı yəhudi mənbələrinin təsiri və fərisiyə təriqətinin təkidi ilə Rum mədəniyyət hövzəsi çərçivəsində formalaşdırılmış bir termin olub, tarixi və elmi əsaslardan məhrumdur.

İran Pəhləvi dövründə, 1935-ci ildə “*Pers*” adlandırmasının rəsmi şəkildə ləğv edilərək, ölkənin və bölgənin tarixi mənbələrdə mövcud olduğu formada “*İran*” adı ilə tanınmasına dair dövlət qərarı qəbul edilmişdir [Javadpour, 2020, s.87; Javadpour, 2019, s.76; Javadpour, 2021]. Buna baxmayaraq, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Venedik–Florensiya mərkəzli qlobal miqyasda yenidən tərif olunmağa başlanmış Rum mədəniyyət hövzəsinin siyasi iradəsi tərəfindən İranın ‘Pers/Perso’ adı ilə adlandırılması praktikasının davam etdirildiyi müşahidə olunur. Günümüzdə də İran dövləti özünü rəsmi olaraq ‘İran’ adı ilə tanımasına baxmayaraq, sözügedən mədəni-siyasi çevrələrdə ‘Pers’ və ‘Persian’ terminlərindən istifadədə israr edildiyi görünür.

Azərbaycan mühitində də bu yanaşmadan çıxış edərək, tarixi, ədəbi və siyasi mənbələrlə kifayət qədər tanış olmayan bəzi çevrələrin İran adının tarixən mövcud olmadığı və yalnız 1935-ci ildə ilk dəfə dövlət adı kimi tətbiq edildiyi iddiasını irəli sürdükleri müşahidə edilir. Halbuki rəsmi yazılı mənbələrə əsasən, ‘İran’ adı ədəbiyyatda ilk dəfə Firdovsinin “*Şahnamə*” əsərində yer almış, dövlət yazışmalarında Elxanlılar dövründə istifadə edilmiş, rəsmi dövlət sənədlərində isə Ağqoyunlular zamanında işlədilmişdir. Bu məsələ araşdırmamızda “İran–Turan” kontekstində ayrıca ele alınmış və geniş şəkildə izah edilmişdir [Cavadbeyli, 2025]. Göründüyü kimi tarixən İran və Azərbaycanın Persliyi siyasi bir rəvayətdən ötə bir şey deyildir. İran’ın əslı qurucu ünsürü Türk/Tük-Tat olmuşdur.

Xəzərlər, Samanilər, Qaraxanlılar, Qəznəvilər, Səlcuqlular, Xarəzmşahlar, Elxanlılar, Əmir Teymur dövləti, Ağ Quyunlular, Səfəvilər, Avşarlar və millət xadimi böyük Ağa Məhəmməd xan Qacar tərəfindən təsis edilmiş Qacar dövlətinin vərasət hüququnu irəli sürən Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsi yanaşmasında ətraflı şəkildə göstərilədiyi kimi, İran platosunda türklüyün tarixi keçmişi təxminən 6–7 min illik dərin bir mədəni irsə əsaslanır [Cavadbeyli, 2025, ss.7-22]. Bununla belə, bu araşdırmada əsas diqqət İslamdan sonrakı dövrə və yazılı mənbələrlə izlənilə bilən tarixi mərhələyə yönəldilmişdir.

Mövzuya ətraflı şəkildə daxil olmadan qeyd edilməlidir ki, tarixi baxımdan Avrasiya məkanını əhatə edən Xorasan/Azərbaycan mədəniyyət hövzəsinin mərkəzi siyasi iradəsi ilə yanaşı, bölgə səviyyəsində siyasi iradəni təmsil edən müxtəlif bəyliklər, əmirliklər, xanlıqlar və dövlətlər mövcud olmuşdur. Bu siyasi qurumlar arasında ciddi rəqabət münasibətləri mövcud olsa da, mədəni bütövlüyü pozmağa yönəlmiş hər hansı dağıdıcı fəaliyyət müşahidə edilməmişdir [Cavadbeyli, 2025]. Sözügedən vəziyyət XV əsrin ortalarına və XVI əsrin ilk illərinə qədər davam etmişdir. Başqa sözlə, Xorasan/Azərbaycan mədəniyyət hövzəsinin Anadoluda regional siyasi iradəsini təmsil edən Osmanogullarının həm Anadolu türk bəyliklərini, həm də Afrikadakı Məmlük Türk dövlətini ortadan qaldırması, bununla paralel olaraq Xorasan/Azərbaycan mədəniyyət hövzəsindən imtina edərək hüquqi baxımdan rəsmi şəkildə *Qeysər-i Rum* statusunu qəbul etməsi [İnalçık, 2003, s.28; Fraşeri et al., 2013, s.24; Tarihi, 2018; Tarih, 2018; BinbirTV, 2024]; digər tərəfdən isə Deşti-Qıpçaq məkanında Xorasan/Azərbaycan mədəniyyət hövzəsinin regional siyasi iradəsini təmsil edən Altın Orda dövlətinin subyektı olan Moskva knyazlığının əvvəlki türk mədəniyyət hövzəsindən imtina edərək özünü *Sezar-i Rum* kimi təqdim etməsi [Fennell, 2025], və Orta Asiya ilə Qafqaz istiqamətində genişlənərək işğal siyasəti yürütməsi; cənubdan isə Hindistan yarımadası üzərindən Rum mədəniyyət hövzəsinin digər varisi olan İngiltərənin ekspansiyası Xorasan/Azərbaycan mədəniyyət hövzəsini strateji çıxılmaz vəziyyətə salmış, zamanla bu hövzənin zəifləməsinə, parçalanmasına, tənəzzül və inhilal prosesinə sürüklənməsinə səbəb olmuşdur [Cavadbeyli, 2025].

İslam öncəsi mübahisəli tarixi nəzərə almasaq, İslam sonrası İran'ın dövlət və mədəniyyət quruculuğunda Türklərin birbaşa əsas rol oynadıqları təsbit edilməkdədir. İslam sonrası dövrdə Xorasan/Azərbaycan mədəniyyət hövzəsinin mərkəzi siyasi iradəsini, Xəzərlərdən Qəcərlərə qədər təqribən son 1500 ili əhatə edən dövrdəki dövlətlər sırasıyla aşağıda təqdim edilir:

2.Xəzər Dövləti (468 – 1048 illəri)

Xəzər Dövlətinin formalaşdığı və ilkin siyasi varlığını qazandığı əsas coğrafi məkanlar Azərbaycan, Xorasan, habelə İranın qərb və qismən mərkəzi bölgələri olmuşdur. Arthur Koestler və M.T.Kirişçi də Hazarların və xüsusən Qaraim türklərinin İran mənşəli olmalarına və oradan köçdüklərinə az da olsa toxunmuşdular [Koestler, 2015, s.53; Kirişçi, 2003, s.492; Javadpour, 2019, s.28-29]. Hətta Rus alimi F Semirnofun İranla əlaqədar tədqiqatında Qaraim türklərinin hələdə bir qisminin İranda yaşadıklarını doğrulamaqdadır; o belə deyir: “Kirman vilayətində, Əfşarlardan törəmiş köçəri türk tayfaları hələ də mövcuddur. Bunların başlıcaları Xorasanilər, Bıçaqçılar və Qarayilərdir. Onlar Sircən ətrafında köçüb-dolanır və 3600 çadırdan ibarət əhali təşkil edirlər. Xorasanı və Qarayı adları bu türklərin Xorasan əsirələri (elətləri) ilə olan əlaqə və mənsubiyyətlərini açıq şəkildə ifadə edir... İranın şərqində yaşayan Qoqlan türkmənləri 23.000, Yomutlar isə 63.000 nəfərlik əhaliyə malikdirlər... [Semirnof, 1928, s.14].

Günümüz İran ərazilərində Əməvi Xilafəti ilə baş verən hərbi-siyasi qarşıdurmalar nəticəsində Xəzər Dövləti məğlubiyyətə uğramış, əvvəlcə Qafqaz istiqamətinə, daha sonra isə Şimali Qara dəniz hövzəsinə doğru geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdır. Bununla belə, Xəzər siyasi hakimiyyətinin sözügedən ərazilərdən çəkilməsi yerli türk əhalisinin, yəni Azərbaycan türklərinin tarixi torpaqlarını tərk etməsi ilə nəticələnmişdir. Əksinə, bölgənin yerli türk cəmiyyətləri İslam dinini qəbul edərək öz sosial, mədəni və siyasi həyatlarını həmin coğrafiyada davam etdirmişlər. Bu proses çərçivəsində Təbriz/Tərbiz şəhəri Xəzər Dövlətinin ən mühüm siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri kimi bölgədəki strateji və təsiredici mövqeyini qoruyub saxlamışdır [Javadpour, 2019, s.19].

3.Saman Yabqu, başqa bir deyimlə Samanilər Dövləti (819-999 illəri)

Orta Asiyada İslamı qəbul etmiş türk toplumlarının dövlət quruculuğu prosesi əsasən IX-XIII əsrlər arasında, konkret olaraq 840–1212-ci illərdə Orta Asiya və Mavəraünnəhr bölgəsində təşəkkül tapmış Qaraxanlılar Dövləti ilə başlanır. Qaraxanlı siyasi strukturu mədəni, inzibati və ideoloji baxımdan özündən əvvəl mövcud olmuş və 819–999-cu illər arasında günümüz Xorasanı, Azərbaycanı və İran coğrafiyasını əhatə edən Saman Yabqulu, digər adı ilə Samanilər Dövləti tərəfindən ciddi şəkildə təsir altına alınmış və yönləndirilmişdir. Mənbə baxımından qeyd edilməlidir ki, Rəşidüddin Fəzlullah Həmədani (hicri qəməri 645–718 / miladi 1247–1318), fundamental tarixi əsərləri olan Cami'ut-Təvarixin Oğuznamə bölümündə və Es-sabi və Makdisi də Saman Yabquların etnik mənsubiyyətinin türk olduqlarını bəyan etmişdilər [Hemedani, 1992, s.5, 62, 22, 59, 71; Es-Sabi, 1965, s.129; Makdisi, 1877, s.140-141]. Bu baxımdan Samanilər Dövləti, yalnız regional siyasi qurum deyil, eyni zamanda İslam sonrası türk dövlətçilik ənənəsinin formalaşmasında mühüm keçid mərhələsi kimi dəyərləndirilir [Cavadbeyli, 2025].

4.Qəznəvilər və ya Səbük Təginli'lər Dövləti (963-1186 illəri)

Qəznəvilər Dövləti, Saman Yabqu nəslinə mənsub olan və Hərat vilayətində valilik etmiş Alp Təkin tərəfindən təsis edilmiş türk siyasi qurumu kimi meydana çıxmışdır. Dövlətin ərazi sərhədləri Hindistan yarımadasının Pəncab bölgəsindən başlayaraq, günümüz İran coğrafiyasının geniş hissəsini və Xarəzm sahələrini əhatə edəcək şəkildə formalaşmışdır. Xüsusilə Sultan Mahmudun hakimiyyəti dövründə Qəznəvilər dövləti Şimali Hindistan üzərində siyasi nəzarəti təmin etmiş, bu proses nəticəsində İslam mədəniyyəti və dini təsirlər bölgədə daha sistemli və geniş miqyasda yayılma imkanı əldə

etmişdir. Beləliklə, Qəznəvilər yalnız hərbi-siyasi bir güc kimi deyil, eyni zamanda İslam mədəniyyətinin Hindistan coğrafiyasına intiqalında mühüm tarixi rol oynayan dövlət kimi çıxış etmişdir [Cavadbeyli, 2026; Javadpour, 2019, s.21].

5. Böyük Səlcuqlu Dövləti (1037-1194 illəri)

XI–XIV əsrlər arasında Böyük Səlcuqlu Dövləti İslam aləminin böyük bir hissəsi üzərində siyasi hakimiyyət qurmağa nail olmuşdur. Səlcuq Bəy 1009-cu ildə Oğuz tayfalarını vahid dövlət strukturu daxilində birləşdirərək bu siyasi təşəkkülün əsasını qoymuşdur. Səlcuqluların idarəçilik mərkəzləri zamanla dəyişmiş, əvvəlcə Nişabur və Rey, daha sonra isə İsfahan paytaxt statusu daşımışdır. 1092-ci il 20 noyabr tarixində Sultan Məlikşahın daxili siyasi çəkişmələr fonunda zəhərlənərək vəfat etməsi Böyük Səlcuqlu dövlətinin ciddi siyasi böhran mərhələsinə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Bu hadisədən sonra dövlət strukturu parçalanmış, Azərbaycan Atabəyliyi müəyyən anlamda istisnalıq təşkil etmiş, digər ərazilər isə Məlikşahın oğulları arasında bölüşdürülmüşdür. Nəticə etibarilə Böyük Səlcuqlu dövləti aşağıdakı dörd siyasi quruma ayrılmışdır:

1. *Kirman Səlcuqluları*, hakimiyyətlərini 1187-ci ilə qədər davam etdirmişdilər.
2. *Şam–Hələb Səlcuqluları*, 1117-ci ilə qədər mövcud olmuşdur.
3. *Anadolu Səlcuqluları*, 1077–1308-ci illər arasında, təxminən 231 il fəaliyyət göstərmişdir.
4. *İraq və Xorasan Səlcuqluları*, 1194-cü ildə Xarəzmşah Sultan Əlaəddin Təkiş ilə baş vermiş hərbi qarşıdurmada məğlub olduqdan sonra süqut etmişdir.

Bu parçalanma Böyük Səlcuqlu dövlətinin mərkəzi siyasi iradə olaraq zəifləməsinə və regional hakimiyyətlərin ön plana çıxmasına yol açmışdır [Javadpour, 2019, s.22].

6. Xarəzmşahlı'lar Dövləti (1097-1231)

Ənuş Təkin tərəfindən əsası qoyulan Xarəzmşahlar Dövləti, xüsusilə Atsız və Elarşan (Elaslan) dövrlərində həm İraq Səlcuqluları, həm də Qara Xıtaylarla davamlı siyasi və hərbi mübarizələr aparmışdır. Sultan Səncərin vəfatından sonra Elaslan mərkəzi Səlcuqlu hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edərək Xarəzmşahlar dövlətinin müstəqilliyini rəsmən elan etmişdir. Xarəzmşahlar dövlətinin ən güdrətli hökmdarı Sultan Əlaəddin Təkiş hesab olunur. Təkiş əvvəlcə Qara Xıtaylara qarşı uğurlu hərbi yürüşlər həyata keçirmiş, daha sonra isə Böyük Səlcuqlu dövlətinin son hökmdarı II Tuğrul məğlub edərək Səlcuqlu siyasi iradəsinə son qoymuşdur. Bu qələbələr nəticəsində Xarəzmşahlar qısa müddət ərzində dövlət sərhədlərini Şərqi Anadoludan Mavərənnəhrə qədər genişləndirmiş və faktiki olaraq Səlcuqlu dövlətinin siyasi varisi mövqeyinə yüksəlmişdir. Lakin 1220-ci ildə Çəngiz xanın rəhbərliyi altında irəliləyən Türk-Moğul (Oğul Moğullar) qüvvələrinin hücumu nəticəsində Xarəzmşahlar dövləti ağır zərbə almış və ölkə tamamilə ələ keçirilmişdir. Cəlaləddin Xarəzmşah dövlətin bərpası və siyasi birliyin yenidən təmin olunması istiqamətində ciddi səylər göstərsə də, bu cəhdlər uğurla nəticələnməmişdir. Onun ölümündən sonra Xarəzmşahlar dövləti tamamilə tarix səhnəsindən çəkilmişdi. Xarəzmşahlar dövlətinin paytaxtları tarixi proses ərzində dəyişmiş, ilkin mərhələdə Gurgənc, daha sonra Səmərqənd və Qəznə, nəhayət isə Səlcuqluların ən mühüm və mərkəzi Atabəyliyi olan Eldəgizlilərdən alınan Təbriz paytaxt elan edilmişdir. Təbriz şəhəri bu dövrdən etibarən qədim Türk mədəniyyətinin mühüm mərkəzi kimi yenidən canlanmış və siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan ön plana çıxmışdır. Ümumilikdə Xarəzmşahlar dövləti, idarəçilik ənənələri, siyasi strukturu və mədəni davamlılığı baxımından Böyük Səlcuqlu dövlətinin tarixi davamı kimi xarakterizə edilməkdədir [Javadpour, 2019, s.22].

7. Böyük Elxanlı Dövləti (1256-1335 illəri)

Çəngiz xanın nəvəsi Hüləgü xan 1256-cı ildə Xarəzmşahların son paytaxtı olmuş Təbriz şəhərinə daxil olmuşdur. O, eyni etno-mədəni kökənə mənsub Türk/Tük-Tat əhalisi tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılınmış və qədim Türk mədəniyyətinin beşiyi sayılan bu

şəhəri Avrasiyanı əhatə edən Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin paytaxtı elan etmişdir. Elxanlılar dövləti qurulduqdan sonra tədricən İslam dinini qəbul etmiş və əvvəlcə Marağa, daha sonra isə Təbriz mərkəzli idarəçilik sistemi formalaşdıraraq dövlət hakimiyyətini təsirli və mərkəzləşdirilmiş şəkildə icra etmişdir. Bu proses çərçivəsində Elxanlı siyasi iradəsi qarşısında duran iki əsas maneəni aradan qaldırmışdır. Birinci maneə, İslam dinini təhrif edərək bölgədə məzhəbi və ictimai parçalanmanı dərinləşdirən, Katolik kilsəsi ilə əməkdaşlıq edən, Fərisiyə təriqəti ilə iç içə olan və cəmiyyətin təhlükəsizliyini pozan İsmaili hərəkatı (Xaşxaşilər) olmuşdur [Vehid, 2017]. Bu məqsədlə Qəzvin bölgəsində yerləşən Ələmut qalası ələ keçirilərək İsmaililərin siyasi-hərbi təsiri zərərsizləşdirilmişdir. İkinci ən mühüm maneə isə kəlam etibarını ilə Əşariliyə əsaslanan Türk ziddiyyətli Ərəbçilik, Əməvilik və qeyri-ərəb xalqlara qarşı üstünlük ideologiyasını əsas alan Abbasi xilafəti olmuşdur. Elxanlılar, bu siyasi quruluşa son qoymaq məqsədilə 1258-ci ildə Azərbaycan və Xorasan Türk ordusu ilə Bağdada yürüş etmiş, xəlifə Müstəsim devrilməmiş və Abbasi xilafətinin siyasi hakimiyyəti faktiki olaraq ortadan qaldırılmışdır. Xilafətin qalıqları isə siyasi fəaliyyət imkanlarından məhrum edilmiş şəkildə Misir Məmluk Türk dövlətinə sığınmış, sonrakı mərhələdə – xüsusilə XVI əsrin əvvəllərindən etibarən – Rum siyasi iradəsi ilə ittifaqa girərək İstanbul üzərindən Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinə qarşı aparılan mübarizədə mühüm rol oynamışdır. Elxanlı dövləti faktiki siyasi hakimiyyətini 1357-ci ilə qədər qorumuşdur. Bununla belə, Böyük Çəngiz xanın dövlətçilik vərasət hüququ ideyası 1925-ci ilə qədər İran başda olmaqla Ulu Türküstan, Hind yarımadası, Qızıl Orda və digər əsas Türk bölgələrində dövlət quruculuğunun ideoloji əsasını təşkil etmişdir. Qacar dövləti Çəngiz xan və Əmir Teymur xəttindən gələn dövlətçilik vərasət hüququnun son siyasi təmsilçisi olmuşdur. İran Qacar Dövləti 1925-ci ildə zorakı şəkildə süquta uğradılması, təkə bir dövlətin deyil, eyni zamanda təqribən 1500 illik (*mübahisəli İslam öncəsi tarix xaric; faktoloji olaraq təsbit və sabit olan – Xəzərlərdən Qacarlara qədər*) davam etmiş klassik Türk dövlətçilik ənənəsinin vərasət hüququna da son verilməsi anlamına gəlir (Javadpour, 2019, s.24).

8. Böyük Teymurlu Dövləti (1370-1507 illəri)

Elxanlıların süqutundan sonra müasir Azərbaycan və İran ərazilərinin müxtəlif bölgələrində qısaömürlü bir sıra Türk siyasi qurumları hakimiyyətə gəlmişdir. Bu mərhələdə Çobanlılar (1335-1357), Cəlayirlilər (1336-1432), Qaraqoyunlular (1380-1469), Ağqoyunlular (1378-1501) və bir sıra digər regional Türk bəylikləri bölgənin siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Paralel şəkildə, Teymurlular qeyd edilən zaman kəsiyində geniş bir coğrafiyada üstün siyasi hakimiyyət quraraq bölgəni faktiki olaraq nəzarət altına almışlar. Məhz bu səbəbdən həmin dövr tarixşünaslıqda “Teymurlular dövrü” kimi səciyyələndirilir və Teymurlu dövləti Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin rəsmi mərkəzi siyasi iradəsini təmsil edən əsas güc kimi çıxış etmişdir. Əmir Teymur, həm Türk, həm də İslam dünyasının siyasi və mədəni tarixində müstəsna yerə sahib rəhbərlərdən biri olmuşdur. Onun təsiri o qədər güclü olmuşdur ki, özündən sonra mədəniyyət hövzəsində qurulan Türk dövlətlərində xüsusən *Məcmə-i Cəngi* və tayfa başçıları və şəhər irəli gələnlərindən ibarət *Dövlət Şurası* ənənəvi olaraq Böyük Xanın (*Çəngiz Xan*) və “*Xaqan-i İran, Məlik-i Turan, Əmir-i Türkistan, Sahibqıran Sultan-ı Əfxəm Əmir Teymur*”un adlarının zikri ilə açılırdı. Bu dövlətçilik ənənəsi xüsusilə İranda mühüm bir dövlət üslubu (ürf) kimi 1925-ci ilə qədər davam etdirilmişdir. Elxanlı və Teymurlu dövlətçilik vərasət hüququ sonrakı mərhələdə Səfəvi, Avşar və Qacar dövlətlərinə ötürülmüşdür. Bu baxımdan İran, 1925-ci ilə qədər siyasi legitimliyini əsasən Səlcuqluların, Elxanlıların, Əmir Teymurun, Şah İsmayılın və Nadir şah Avşarın formalaşdırdığı klassik Türk dövlətçilik ənənəsinə və vərasət hüququna söykənərək qoruyub saxlamışdır [Javadpour, 2019, s.26].

9. Qaraqoyunlu Dövləti (1380-1469 illəri)

Qara Yusif, Səədli, Baharlı, Duxarlı, Qaramanlı, Alpaqut, Çaxırlı, Aynlı, Bayramlı, Ağacəri və Hacılı tayfa birliklərinin rəhbərliyi altında Cəlayirlilərə qalib gələrək 1380-ci ildə Qaraqoyunlu dövlətinin əsasını qoymuşdur. Mərkəzi Təbriz şəhəri olan bu siyasi qurum 1380-1469-cu illər ərzində geniş bir coğrafiyada hökmranlıq etmiş, müasir Şərqi Anadolu, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, İranın cənub-qərb bölgələri və Şimali İraq ərazilərində siyasi hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmişdir. Amma mədəniyyət hövzəsində mərkəzi siyasi iradəni təmsil etmək iqtədarında olmamışdır [Javadpour, 2019, s.30].

10. Ağqoyunlu Dövləti (1378-1501 illəri)

Ağqoyunlu dövlətinin banisi Qutlu bəyin kiçik oğlu Qara Yölük Osman bəy olmuşdur. O, 1400-cü ildə böyük Əmir Teymurun Anadoludakı yürüşlərini dəstəkləmiş, bunun müqabilində Malatya üzərində nəzarət əldə etmişdir. 1402-ci ildə Ankara döyüşündə göstərdiyi siyasi və hərbi sədaqət nəticəsində isə Diyarbəkir bölgəsinin idarəçiliyi ona həvalə edilmiş, 1403-cü ildə həmin şəhərdə müstəqil hakimiyyətini elan etmişdir. Qara Yölük Osmanın vəfatından sonra onun oğulları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlamış, bu daxili çəkişmələr Ağqoyunlu dövlətinin müvəqqəti zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Nəticə etibarilə Qara Yölük Osmanın nəvəsi Sultan Həsən - tarixdə daha çox Uzun Həsən olaraq tanınır - 1453-cü ildə Diyarbəkiri paytaxt elan edərək siyasi parçalanmaya son qoymuşdur. Uzun Həsənin dövründə Ağqoyunlu dövləti geniş əraziyə malik güclü bir siyasi quruma çevrilmiş, sərhədləri şərqdə Xorasandan başlayaraq qərbdə Fərat çayına, şimalda Qafqazdan cənubda Umman dənizinə qədər uzanmışdır. Uzun Həsən Qaraqoyunlu dövlətini məğlub edərək onun siyasi mövcudluğuna son qoymuş, bundan sonra paytaxtı Diyarbəkirdən Ağqoyunluların tarixi və mədəni mərkəzi olan Təbrizə köçürmüşdür. Ağqoyunlu dövlətinin tarixi əhəmiyyəti təkcə geniş əraziyə nəzarəti ilə məhdudlaşmır; bu dövlət eyni zamanda Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin rəsmi siyasi iradəsini təmsil edən əsas qurum olmuşdur. Başqa sözlə, Teymurlular dövründən Səfəvilərin yüksəlişinə qədərki mərhələdə bölgənin mərkəzi siyasi hakimiyyəti məhz Ağqoyunlu dövlətinin əlində cəmləşmişdir. Beləliklə, Teymurlu siyasi mirası ilə Səfəvi hakimiyyəti arasında tarixi və institusional körpü rolunu oynayan Ağqoyunlu dövləti, Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin siyasi birliyinin və davamlılığının qorunmasında həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu tarixi missiyanın reallaşması isə Əmir Teymurun hüquqi varisi sayılan Uzun Həsənin uzaqgörən dövlətçilik siyasəti və yüksək siyasi iradəsi sayəsində mümkün olmuşdur [Javadpour, 2019, s.30].

11. Səfəvi Dövləti (1501-1722 illəri)

Avrasiyanı əhatə edən Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin dövrünə görə ən görkəmli ədəbi, siyasi və hərbi simalarından biri hesab edilən, Avrasiya məkanında türk toplumları tərəfindən ali mənəvi lider kimi qəbul olunan Şah Dədə, Şah İsmail, XVI əsrin əvvəllərindən etibarən genişmiqyaslı dövlət quruculuğu fəaliyyətinə başlamışdır. Onun bu prosesdəki legitimliyi bir tərəfdən Sultan Həsən (Uzun Həsən) ilə olan qan qohumluğuna, digər tərəfdən isə Teymurlu siyasi mirasının hüquqi davamçılığına əsaslanmışdır. Məhz bu zəmin üzərində Səfəvi dövləti formalaşmış və regionun aparıcı ən əsas siyasi güclərindən birinə çevrilmişdir. Səfəvi dövlətinin ideoloji və institusional əsasları uzunmüddətli təsir gücünə malik olmuş, bu siyasi ənənə 1925-ci ilə qədər müxtəlif formalarda davam etdirilmişdir. Dövlətin banisi Şah İsmail Xətayi, son hökmdarı isə Şah Sultan Hüseyin olmuşdur. Digər klassik türk dövlətlərində olduğu kimi, Səfəvilər də Təbrizi əsas paytaxt seçərək onu siyasi, mədəni və iqtisadi mərkəzə çevirmişdilər. Lakin Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin siyasi iradəsini təmsil edən bu türk dövləti, paralel şəkildə formalaşan və Rum Mədəniyyət Hövzəsinin siyasi varisliyini iddia edən qüvvələrin hədəfinə çevrilmişdir. Qərbdə *Qeysər-i Rum* titulu mənimsəmiş Osmanlı dövləti, şimalda

isə Moskva üzərindən sürətlə genişlənən və *Sezar-i Rum* iddiası ilə çıxış edən Çar Rusiyası, ortağ şəkildə Səfəvi türk dövlətinin siyasi varlığını aradan qaldırmağı strateji məqsəd kimi müəyyən etmişdir. Bu prosesin ideoloji başlanğıcı Qərbdə 1453-cü ildə II Sultan Mehmedin siyasətində müşahidə olunur. O, mədəni-sivilizasion baxımdan Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsindən uzaqlaşaraq Rum mədəniyyət hövzəsinə yönəlmiş, bununla da bölgənin tarixi siyasi balansında ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Şimalda isə oxşar dönüş 1472-ci ildə Moskva knyazı III İvanın (1440-1505) Bizans şahzadəsi Zoi (Sofiya) Palaiologina ilə evlənməsi və özünü Ortodoks Bizans/Rum siyasi mirasının varisi elan etməsi ilə baş vermişdir [Fennell, 2025]. Üçüncü mədəni-siyasi cəbhə isə XVI–XVII əsrlərdən etibarən Hindistan yarımadası üzərindən İngiltərənin bölgəyə nüfuz etməsi ilə formalaşmışdır. Beləliklə, üç istiqamətdən təzyiqlə altın Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsi qarşısında Rum Mədəniyyət Hövzəsinin global miqyasda təhmili prosesi başlanmışdır. Bu çoxşaxəli qarşıdurma və onun nəticələri irəlidə nəşr ediləcək əsərimizdə geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Qərbdə Osmanlı, şimalda isə Çar Rusiyası tərəfindən aparılan və genişmiqyaslı zorakılıq, qırğınlar və kütləvi insan tələfatı ilə müşayiət olunan müharibələr Səfəvi dövlətini ciddi strateji qərarlar verməyə məcbur etmişdir. Bu şəraitdə paytaxt əvvəlcə Qəzvinə, daha sonra isə İsfahana köçürülmüşdür. Tarixən Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin əsas siyasi mərkəzi olan Təbrizin paytaxt statusunu itirməsinin başlıca səbəbi də məhz qərbdən Osmanlı, şimaldan isə Çar Rusiyası tərəfindən Türklərə qarşı aparılan davamlı və amansız hərbi təzyiqlər olmuşdur [Javadpour, 2019, s.31; Cavadbeyli, 2025].

12. Avşar Dövləti (1736-1802 illəri)

Böyük Nadir Şah Avşarın Rum mədəniyyət hövzəsi tərəfindən dərinləşdirilmiş şiə-sünni qarşıdurmalarını aradan qaldırmaq məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirlər, yalnız öz dövrü üçün deyil, müasir dövr baxımından da mühüm strateji və ideoloji əhəmiyyətə malikdir. Bu çərçivədə hicri 1159-cu ildə (miladi 1746) Nəcəf şəhərində İran və Osmanlı üləması arasında aparılan müzakirələr nəticəsində bir razılaşma mətni qəbul edilmişdir. Sözügedən razılaşmaya əsasən, şiə icmasının sünni müsəlmanların etiqad və ibadət prinsiplərinə hörmətlə yanaşması, Osmanlı tərəfinin isə şiə məzhəbini legitim və haqq məzhəblər sırasında tanıması istiqamətində qarşılıqlı anlaşmanın əldə olunduğu bilinsə də daha sonra Osmanlı tərəfi məzhəb ilə bağlı iki maddəni rəsmən qəbul etməkdən yayınmışdır. Lakin burada diqqət çəkən əsas məqam ondan ibarətdir ki, “haqq məzhəb” anlayışı çərçivəsində qəbul edilən Maliki, Şafii, Hənbəli və Hənəfi Fiqh məktəblərinin erkən dövr aparıcı alimlərinin mühüm bir hissəsi birbaşa və ya dolaylı şəkildə Əhli-beyt ənənəsi ilə bağlı olmuşdur. Bu alimlərin bir qismi bilavasitə Hz. Məhəmmədin (s.ə.s.) nəvələrindən olan altıncı imam, İmam Cəfər Sadiqin tələbələri, digərləri isə onun elmi məktəbinin yetirmələri kimi formalaşmışdır. Bu tarixi reallıq fonunda İmam Cəfər Sadiqin öz elmi və fikri xəttini davam etdirənlərin “haqq məzhəb” və ya “Əhli-sünnə” anlayışından kənar saxlanması, əvəzində onun tələbələrinin davamçılarının bu kateqoriyaya daxil edilməsi, ciddi məntiqi və tarixi ziddiyyət yaradır. Bu yanaşma Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin formalaşdırdığı Türk İslam anlayışına zidd olmaqla yanaşı, tarix boyunca məqsədli şəkildə istehsal edilmiş ən kobud və təhlükəli ideoloji saxtalaşdırmalardan biri kimi qiymətləndirilə bilər. Sözügedən məsələ əsərdə geniş mənbə bazası əsasında ətraflı şəkildə təhlil edilmiş və elmi arqumentlərlə izah olunmuşdur. Nadir Şah Avşarın I Mahmud’a ünvanladığı məktublar ayrı-ayrılıqda təhlil edildikdə diqqətəlayiq bir tarixi fakt üzə çıxır. Nadir Şah Avşar, Xorasan/Azərbaycan mədəniyyət hövzəsinin XV əsrin ortalarında olan rəsmi sənədlərində Osmanogullarının “Gəmiçi Türkmən tayfası” [Nevayi, 1977, s.96] kimi qeyd edildiyini, II Muradın göstərişi ilə Əli Yazıcızadə tərəfindən iqtibas yolu ilə qələmə alınmış “Səlcuqnamə” əsərində onların “Qayı boyuna mənsub

türkmənlər” [Yazıcızadə, 2014, s.18 &2b] kimi təqdim olunduğunu, habelə Əhmədinin əsərində Osmanlıların “türkmən” tayfalarının yanında anıldığını [Saljuqi & Cavadbeyli], nəzərə alaraq, Osmanlı sultanına “Türkmən qardaş” müraciəti ilə xitab etmişdir [T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Y. Nu: 136, 2014, s.180; Baharlı, 2021]. Ancaq görünən, Nadir Şahın bu Türk və Türklüyə dayanan təşviqedicilik hərəkatı, Osmanlı sarayı tərəfindən istədiyi qədər məqbul qarşılanmamışdır. Qarşılıqlı məktublaşmalar bir-bir gözdən keçirildikdə açıq şəkildə görünürki, Osmanlı sarayı, Osmanlı sultanının “İslam Xəlifəsi” və İran şahlarının “Türkmənlərin Xaqanı” kimi təqdim edilməsindən yana hərəkat edirlər [T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Y. Nu: 136, 2014, s.170]. Nadir Şah Avşar, sadəcə Osmanlılarla deyil həm də Hindistanın Kürəkən xanidanına mənsub Türk dövlətini də Türk düşüncə sistemi üzərindən birliyə dəvət etmiş və bu dəvətində müvəffəq olmuşdur, Osmanlı sarayına yazmış olduğu məktubda bunu ətraflı şəkildə anladır və Hindistan Türk hakimiyyətinin El olmağı (Türk ənənələrinə sadıq qalaraq mərkəzi iradəyə tabe olmaq) qəbul etdiyini və Türklük üzərindən qardaş birliyinin təşkil edildiyini bəyan edir [T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Y. Nu: 136, 2014, s.94-96]. Birdə tarixi cəhətdən olduqca böyük əhəmiyyət daşıyan və bizim bir çox elmi əsərlərimizdə gündəmə daşınan məsələ budur ki, məktublaşmalarda Nadir Şahın təmsalında İran hakimiyyətlərinin “Türk/Türkmənlərin Hakimiyyət Mirasçısı” kimi rəsmən qeyd edilməsidir [T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Y. Nu: 136, 2014, s.31, 33, 45, 68, 71, 95, 96, 99, 132, 138, 170, 180]. Bu tarixi və etnik ortaq mənşədən çıxış edən Nadir Şah Avşar, Türk/Türkmən kimliyi əsasında güclü siyasi və mədəni birliyin formalaşdırılması üçün ciddi səylər göstərmişdir. Lakin I Mahmudun ətrafında cəmləmiş rum mənşəli qeyri-türk bürokratik çevrələr və ərəb mənşəli üləma bu yanaşmaya qarşı çıxmış, sözügedən birliyin reallaşmasına mane olmuşdurlar.

Nadir Şah Avşar, eyni zamanda Rusiyaya dair də cəsarətli və nadir siyasi və mədəni bir layihə irəli sürmüşdü. Bu layihəyə əsasən, Rusiya imperatriçası Anna Ivanovna (1693-1740) ilə evlilik yolu ilə Rusiyanı yenidən Xorasan/Azərbaycan sivilizasiya hövzəsinə qaytarmağı hədəfləyirdi. Ancaq Anna Ivanovna, Nadir Şah Avşarın bu təklifini nəzakət içərisində geri çevirmişdir. Bu evlilik təklifi ilə əlaqədar Əbdulhadi Hayeri mövzu ilə bağlı yazmış olduğu əsərdə məlumat verir [Hayeri, 1988, s.198]. Abdullah Şahbazi isə çox guman tarixən Avrasiyanı əhatə edən, türklərin əsli və ququcu ünsür olduğu Xorasan/Azərbaycan mədəniyyət hövzəsindən xəbərsiz olduğu üçün Nadir Şah Avşarın bu Avrasiyanı qapsayan geniş miqyaslı hərəkatliliyini, Rusiya və xüsusən İmperatriça Anna Ivanovna ilə qurulan dərin əlaqələrini Alman və İngilis mərkəzli global güc mərkəzləri ilə qurmuş olduğu irtibatlarla bağlamağa çalışır [Şahbazi, 2000, ss.410-416; Şahbazi, 2008, ss.184-196]. Ancaq Abdullah Şahbazi, bu fikrini faktoloji olaraq heç bir ciddi tarixi-elmi əsasa dayandırabilmiş, fəqət Türk ziddiyyətli dünya görüşünün təzahür şəklini buruz verən əsassız bir iddia olaraq qalır. Qısa ifadə ilə desək, Nadir Şah Avşar Hind yarımadasını Xorasan/Azərbaycan sivilizasiya məkanına yenidən daxil etdiyi kimi, Qızıl Ordanın varisi sayılan Qıpçaq düzlərini və Çar Rusiyasını da Şərqi Rum (Bizans) sivilizasiya hövzəsindən çıxararaq, yenidən Xorasan/Azərbaycan sivilizasiya hövzəsinə qaytarmağa çalışmışdır. Onun əsas və son məqsədi bu sivilizasiya hövzəsini Avrasiya miqyasında yenidən dirçəltmək olmuşdur. Böyük Nadir Şah Avşarın türk və İslam dünyasına dair baxışı, bu gün də türk xalqlarının birlik və bütövlüyü baxımından nümunəvi bir model kimi aktuallığını qorumaqdadır. Onun dini və siyasi inteqrasiya yönümlü dövlətçilik anlayışı, müasir Türk dünyasının qarşılaşdığı parçalanma və məzhəbi qarşıdurmalar fonunda xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada Avşar nəslindən olan Nadir Qulu Mirzənin dövlət təfəkkürü, çağdaş Türk-İslam dünyası üçün örnək götürülə biləcək ən mühüm nadir tarixi şəxsiyyətlərdən biri kimi dəyərləndirilməlidir [Javadpour, 2019, s.31; Cavadbeyli, 2025].

13.Zəndiyyə Hükuməti (1750-1794 illəri)

Kərim Xan Zənd tərəfindən təsis edilən siyasi hakimiyyət ölkə ərazisini bütövlükdə əhatə etməmiş, əsasən Şiraz mərkəzli regional idarəetmə xarakteri daşmışdır. Kərim Xan Zənd Şirazda hakimiyyəti ələ keçirməsinə baxmayaraq, Xorasan bölgəsi onun dövrünün sonuna qədər Avşar sülaləsinin nəzarəti altında qalmışdır. Kərim Xan Zənd dövrünün ən mühüm siyasi-legitimasiya problemlərindən biri onun soy mənşəyi ilə bağlı olmuşdur. Kərim Xan Zəndin etnik baxımdan xalis Türk olmaması iddiası, onun İranda xalq tərəfindən xaqan və ya padşah kimi qəbul edilməsinə ciddi maneə yaratmışdır. Ana tərəfdən Lor mənşəli Zənd ailəsinə bağlı olması fikri bu legitimasiya böhranını daha da dərinləşdirmişdir. Məhəmməd Haşim Rüstəmül-Hükəmanın “Rüstəmül-Təvarix” əsəri də daxil olmaqla bir sıra tarixi mənbələrdə göstəriləni kimi, Dövlət Kənaşi (Ağsaqqallar Şurası) və rəsmi müzakirələr əsasən türk dilində aparılmasına baxmayaraq, onun xalis türk və xanzadə olmadığı irəli sürülərək “*İnaq oğlu çoban Kərim*” kimi təhqiramiz ifadələrlə anıldığı qeyd olunur. Nəticə etibarilə, Kərim Xan Zənd özünü nə padşah, nə də böyük xan elan etmiş, Səfəvilərin siyasi varisi kimi çıxış edərək “Vəkil-ül-rüəya”, yəni rəiyyətin və təbəələrin nümayəndəsi titulu qəbul etmişdir. Qeyd edilməlidir ki, Kərim Xan Zənd Lor mənşəli Zənd ailəsinə mənsub edilsə də, ailə üzvlərinin adlarının böyük ölçüdə türkcə olması tarixi mətnlərdə açıq şəkildə müşahidə edilir. Onun babasının adı İnaq, əmisinin adı Budaq, anasının adı Bəyim Ağa olmuş, həyat yoldaşı Xədicə Bəyim isə Ağa Məhəmməd Xan Qacarın bibisi olmuşdur. Diqqətəlayiq digər mühüm məqam isə, İranın cənub bölgəsində - İran Körfəzi hövzəsində İngiltərənin, şimal bölgəsində isə - Xəzər dənizi ətrafında Rusiyanın nüfuz qazanmasına zəmin yaradan imtiyazlı müqavilələrin ilk dəfə məhz bu dövrdə imzalanmasıdır. Zənd sülaləsi tərəfindən verilən bu imtiyazlar nəticəsində İngiltərə İran Körfəzində, Rusiya isə xüsusilə Xəzər dənizində geniş təsir imkanları əldə etmişdir. Sözügedən nüfuz dairələri, İranın və mədəni baxımdan Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin günümüze qədər davam edən struktur problemlərinin əsasını təşkil edən məsələlərdəndir [Javadpour, 2019, s.36; Cavadbeyli, 2025].

14.Qacar/Qəcər Dövləti (1794-1925 illəri)

Türk kimliyinin ön planda olduğu, Böyük Xan Çəngiz Xan, Əmir Teymur və Səfəvi dövlətçilik ənənəsinin varisliyi üzərində formalaşan Dövlət-i Aliyyə-i Qacar, Böyük Ağa Məhəmməd Xan Qacar tərəfindən təsis edilmiş, bu sülalənin hakimiyyəti isə 1925-ci ildə taxtdan salınan Əhməd Şah Qacar ilə sona çatmışdır. Rəsmi dövlət mənbələrində Qacar sülaləsinin mənşəyi Böyük Çəngiz Xanın sağ cinah ordu başçısı Qaracar Noyanın nəslinə bağlanır. Zaman keçdikcə “Qaracar” adı fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq “Qacar” formasında işlədilmişdir. Bununla belə, Qacarların öz nəsilərini Qaracar Noyana bağlamaları daha çox siyasi legitimasiya məqsədi daşıyan bir yanaşma kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki Çəngiz Xan və Əmir Teymur, İslam sonrası dövrdə Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin siyasi iradəsini təmsil edən və ona tabe olan ən mühüm siyasi və hərbi şəxsiyyətlər kimi qəbul edilirdi. Əslində isə Qacar sülaləsinin Azərbaycan və Xorasan mənşəli Xəzər tayfasına mənsub olduğu qənaətinəyəm. Bu yanaşma müasir tarixçilərdən Abdullah Şahbazi tərəfindən də qəbul edilmişdir [Şahbazi, 1998, ss.486-490; Javadpour, 2019, s.36; Cavadbeyli, 2025].

15.Pers Adına Modern Millət-Dövlət Dövrü / Pəhləvilər (1925-1979 illəri)

1925-ci ildə xarici amillərin təsiri ilə İrana modern millət-dövlət modeli çərçivəsində tətbiq edilən Pəhləvi hakimiyyətinin 1979-cu ilə qədər davam edən dövlət quruculuğu prosesi və bu prosesin əsas ideoloji dayaqını təşkil edən türk əleyhdarı fars düşüncə sistemi, ölkənin əsl qurucu ünsürü olan türklər başda olmaqla digər əqəlliyətlərin/azınlıqların ümumi iradəsini və məmləkətin tarixi etno-sosyo-politik və mədəni quruluşunu təmsil edən bir siyasi forma olmamışdır. Pəhləvi dövlətinin banisi kimi tanınan Rza Xan Pəhləvinin

mənşəyi, bu gün Gürcüstan Respublikasının Azərbaycan bölgəsi kimi tanınan Borçalıdan, İran–Rusiya müharibələrindən sonra İrana köç etmiş türk mühacir ailələrinə dayanır. Etnik baxımdan türk olmasına baxmayaraq, fars düşüncə sisteminin daxili amil olaraq əsas memarı olan Bağdad Yəhudisi Məhəmməd Əli Fruğinin göstərişi ilə, türk kimliyinə qarşı yönəlmiş fars mərkəzli ideoloji yanaşmanı əsas götürən bir dövlət modeli formalaşdırmış və bu modeli ölkəyə zorla tətbiq edən siyasət yürütmüşdür. İslam dünyasında əsas ünsiyyət və mədəniyyət dillərindən biri olan fars dili üzərindən vahid “*fars milləti*” yaratmaq cəhdi, dövlət siyasətinin mərkəzinə yerləşdirilmiş, bunun nəticəsi olaraq türk kimliyinin və türklüyün mədəni-mənəvi varlığının zəiflədilməsi əsas hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu çərçivədə türk dili və türk mədəniyyəti qadağan edilmiş və rəsmi səviyyədə yox edilməsi gərəkli görünən amil kimi qiymətləndirilmişdir [Javadpour, 2020, s.82-88].

16.1979 İran İslam İnqilabı

İran İslam İnqilabının ən mühüm nəticəsi, mövcud problemlərə və azımsanmayacaq çatışmazlıqlara baxmayaraq, müəyyən anlamda qəbul ediləbilər zahiri dəyərlər üzərindən ölkəyə qazandırılmış dərin və strateji müstəqillik olmuşdur. Müəllifin əvvəlki tədqiqatlarında, o cümlədən “*Türk İrana Persliyin Dayadılması*” adlı əsərində də vurğulandığı kimi, İranın faktiki olaraq ‘nüfuz bölgələrinə bölünməsi’ mahiyyəti daşıyan 1907, 1919, 1921 və 1927-ci illər müqavilələri İngiltərə və Rusiyaya İran ərazisinə hərbi müdaxilə hüququ verən müddəalar ehtiva etmişdir [Cavadbeyli, 2025, ss.27-28]. Bu müddəalar ölkəni sözügedən iki imperialist gücün təsir və nəzarət sahəsinə çevirmişdir. 1979-cu ildə formalaşmaqda olan İslam İnqilabının İrani real mənada müstəqil dövlət statusuna çıxara bilməsi, məhz bu imperialist güclərə müdaxilə imkanı tanıyan müqavilələrin, xüsusilə də müvafiq maddələrin qüvvədə olan paktlardan ləğv edilib-edilməməsi ilə birbaşa əlaqəli olmuşdur [Javadpour, 2020, s.82-88].

Xüsusilə 1921-ci il Sovet–İran Dostluq Müqaviləsində yer alan və ölkəyə hərbi müdaxilə imkanı verən 5-ci və 6-cı maddələrin ləğvi məsələsinə dair Türkiyənin beynəlxalq münasibətlər sahəsində tanınmış mütəxəssislərindən olan Prof. Dr. Tayyar Arı, mövzu ilə əlaqədar yazmış olduğu əsərində mühüm məqamları vurğulayır. Onun qeyd etdiyinə görə, 1979-cu ilin fevralında İran, ABŞ ilə mövcud olan “*təbii müttəfiqlik*” statusuna son qoyduğunu bəyan etmiş və bundan sonra ikitərəfli münasibətlərin bərabərlik prinsipi əsasında davam etdiriləcəyini açıqlamışdır. Yeni xarici siyasət xətti isə əsas etibarilə “*qoşulmama*” (*bağlantısızlıq*) prinsipinə söykənmişdir. Bu istiqamətdə atılan ilk konkret addım 12 mart 1979-cu ildə İranın CENTO-dan çıxdığını elan etməsi olmuşdur. Beləliklə, Soyuq Müharibə dövründə ABŞ tərəfindən Sovet təsirinin qarşısını almaq məqsədilə formalaşdırılmış “*Yaşıl Kəmə*r” strategiyasının mühüm halqalarından biri faktiki olaraq aradan qalxmışdır. Ardınca, 3 noyabr 1979-cu ildə İran hökuməti həm 1959-cu il tarixli ABŞ–İran Müdafiə Müqaviləsinin qüvvədən düşdüyünü, həm də 1921-ci il Sovet–İran Dostluq Müqaviləsinin 5-ci və 6-cı maddələrinin birtərəfli qaydada ləğv edildiyini bəyan etmişdir. Bu bəyanatdan bir gün sonra Tehrandakı ABŞ səfirliyinin bir qrup tələbə tərəfindən ələ keçirilməsi və səfirlik əməkdaşlarının girov götürülməsi ilə başlayan, 444 gün davam edən girov böhranı baş vermişdir. Nəticə etibarilə İran İslam İnqilabı regional və qlobal güc balanslarını ciddi şəkildə sarsıdan bir hadisəyə çevrilmişdir. ABŞ bölgədə mühüm bir müttəfiqini, eləcə də milyardlarla dollarla ifadə olunan strateji və iqtisadi maraqlarını itirmişdir. Digər tərəfdən, İran Sovet İttifaqına da yaxınlaşmamış, mövcud dostluq müqaviləsini ləğv edərək hər iki böyük gücdən siyasi məsafə saxlamışdır. Ümumilikdə isə Qərbin İran üzərindəki maraq və təsir imkanları ya tamamilə sona çatmış, ya da ən azından əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli çətinləşmişdir [Arı, 2004, ss.540-541].

Ölkənin real müstəqilliyinin təmin edilməsi baxımından atılması zəruri olan ən həlledici addım, qeyd edilən müqavilələrdə Rusiya və İngiltərəyə tanınmış hərbi-siyasi müdaxilə

səlahiyyətlərinin ləğv edilməsi idi. İran İslam İnqilabı bu istiqamətdə qətiyyətli və riskli bir qərar qəbul edərək, həm Sovet Rusiyasının, həm də Qərb yönümlü güclərin ölkənin daxili işlərinə müdaxilə imkanlarını hüquqi müstəvidə ortadan qaldırmışdır. Nəticələri son dərəcə ağır olsa da, bu addım Avrasiya məkanında və İslam dünyasında dövlət müstəqilliyinin qorunması baxımından nümunəvi və strateji əhəmiyyət daşıyan ən önəmli təşəbbüslərdən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Ruhullah Xumeyni'nin rəhbərliyi altında formalaşan İran İslam Respublikası dövründə bir sıra ictimai, iqtisadi və mədəni sahələrdə mühüm irəliləyişlər əldə edilsə də, Azərbaycan və Türk məsələsinin konstitusion (Anayasa) səviyyəsində ədalətli və institusional həllinə dair gözləntilər təəssüf ki, əslən gerçəkləşdirilməmişdir. Ölkənin tarixi və real qurucu ünsürü olan Türk kimliyi, Pəhləvi dövründəki kimi açıq hüquqi inkar formasında olmasa da, faktiki olaraq mədəni müstəvidə ikinci dərəcəli, məhdudlaşdırılmış və zaman daxilində yox edilməyə hesablanmış şəkildə cılız bir status çərçivəsində qiymətləndirilmişdir.

Konstitusiyanın 15-ci maddəsi ilə yalnız fars dilinə rəsmi və hüquqi dövlət dili statusu verilməsi, türkcənin isə qeyri-rəsmi çərçivədə saxlanması faktiki bir reallıq olaraq təsbit edilmişdir. Halbuki ictimai və siyasi gözləntilər, türkcə ilə farscının ölkə miqyasında bərabər hüquqa malik rəsmi dövlət dilləri kimi tanınması, eyni zamanda digər etnik və dil qruplarının məhəlli və regional dil hüquqlarının konstitusion səviyyədə açıq şəkildə təmin olunması istiqamətində formalaşmışdır.

İslam İnqilabından sonrakı dövrdə türk kimliyi və dilinə münasibətdə müşahidə olunan bu mənfi yanaşmanın davam etməsinin əsas amillərindən biri, 1980-ci illərdə Laricani ailəsinə mənsub Məhəmməd Cavad Ərdəşir Laricani tərəfindən irəli sürülən “*Ümmül-qura*” (أم القرى) nəzəriyyəsi olmuşdur [Emmadi, 2014]. Sözügedən yanaşma, Osmanlı siyasi mirasını İslam adıyla yenidən şərh edərək, tarixi baxımdan türk əleyhinə mahiyyət daşıyan bir missiyanı ideoloji çərçivəyə salmış və bu baxış müəyyən dairələr tərəfindən dövlət siyasəti səviyyəsində qəbul etdirilməyə çalışılmışdır. Nəticə etibarilə, bu konsepsiya İslam İnqilabından sonrakı mərhələdə də türk məsələsinin ədalətli və institusional həllinə mane olan ideoloji əsaslardan biri kimi çıxış etmişdir.

Azərbaycan bölgəsi başda olmaqla İran Türkləri bütövlükdə milli hüquqlar sahəsində mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması və bu məsələlərin ədalətli şəkildə həll edilməsi məqsədilə genişmiqyaslı ictimai, siyasi və xüsusilə intellektual fəaliyyətlərə başlamışdır. Sözügedən fəaliyyətlər İran İslam İnqilabının ilk illərindən etibarən müşahidə edilsə də, xüsusən 1989-cu ildə (hicri şəmsi 1368) İran-İraq müharibəsinin başa çatmasından sonra və ardınca Sovyet Rusiyasının ləğv edilməsi və ölkə daxilində baş verən müəyyən siyasi proseslər fonunda daha sistemli, geniş və kütləvi xarakter almışdır.

Azərbaycan bölgəsi öncül olmaqla İran Türklərinin əsas və prioritet tələbi, türk dilinə fars dili ilə bərabər rəsmi və hüquqi statusun verilməsidir. Bu tələbin əsas məqsədi yalnız dil hüquqlarının tanınması ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda İran Türklərinin Azərbaycan başda olmaqla bütün Türk dövlətləri və cəmiyyətləri ilə qarşılıqlı hörmət, bərabərlik və qardaşlıq prinsipləri əsasında əməkdaşlıq edərək, siyasi sabitliyi, sosial rifahı və institusional təminatları güclü olan geniş və davamlı bir birlik modelinin formalaşdırılmasına töhfə verməkdir.

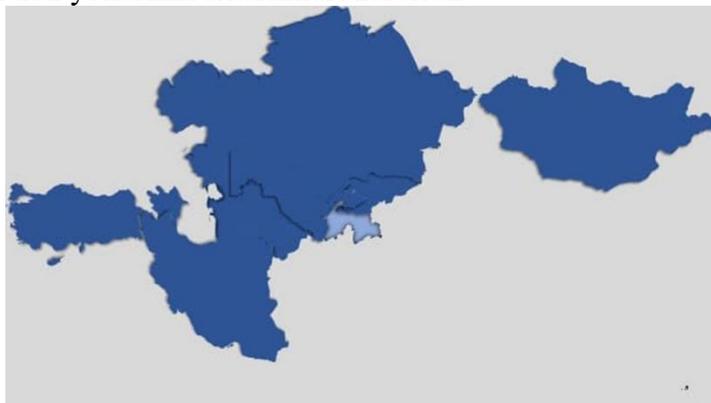
Bu istiqamətdə aparılan genişmiqyaslı ictimai, mədəni və siyasi fəaliyyətlərin miqyası günbəgün artmaqdadır. Azərbaycan bölgəsi başda olmaqla, İranın Tehran, Xorasan, İsfahan və Şiraz kimi strateji əhəmiyyətə malik müxtəlif bölgələrində türk kimliyinin yenidən dirçəldilməsi və kollektiv yaddaşda bərpa olunması məqsədilə türk fəallar tərəfindən ardıcıl və planlı ictimai-mədəni təşəbbüslər həyata keçirilir. İranda formalaşmaqda olan bu geniş milli prosesin davamlı və nəticəyönlü olmasının, tərəfimizdən irəli sürülən tarixi Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsi konsepsiyasının yenidən ihyası ilə mümkün ola

biləcəyi qənaəti əsas götürülür. Çünki türklərin əsl qurucu ünsür olduğu 7-8 min illik mədəniyyət hözsəninin türk ziddiyyətli fars düşüncə sisteminin təhmil edildiyi modern İran adına mənimsənilməsi ölkəmiz, bölgəmiz və ümumən türk dünyası üçün tələfisi mümkün olmayan böyük bir mədəni itgi olur. Buna görə bölgəmizdə min illiklər boyu təşəkkül tapmış mədəniyyət hövzəsinin *Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsi* olaraq gündəmə gətirilməsinin daha faydalı olacağı düşüncəsi məqbul görülməkdədir.

Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin yenidən dirçəldilməsi konsepsiyası çərçivəsində, İran daxilində Tarixi Azərbaycan Əyalətinin tarixi səlahiyyət və statusunun konstitusiyaya (Anayasa) səviyyəsində yenidən və rəsmi şəkildə tanınması fundamental əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq Türk kimliyinin dövlət kimliyinin əsas və qurucu komponenti kimi yenidən təsbit edilməsi, Türkcənin Fars dili ilə bərabər şəkildə rəsmi və hüquqi dövlət dili statusu qazanması, habelə digər etnik və mədəni qrupların məhəlli və regional hüquqlarının konstitusion təminatla bağlanması zəruri hesab olunur. Azərbaycan başda olmaqla bütövlükdə İran Türklüyü üçün bu yanaşma, yalnız mədəni hüquqların müdafiəsi deyil, eyni zamanda klassik dövlət kimliyinin müasir siyasi-hüquqi çərçivədə yenidən ihya edilməsi istiqamətində strateji bir hədəf kimi qiymətləndirilir.

Təqdim etdiyimiz yanaşmaya əsasən, İran, Azərbaycan və digər Türk dövlətləri arasında prinsiplial və davamlı həmrəylik təmin edilməlidir. İran daxilində mövcud olan siyasi strukturların və ümumilikdə Türk dünyasına mənsub aktorların xarici siyasət kursları, qarşılıqlı etimada söykənən, qardaşlıq ruhunda və 'qazan–qazan' prinsipi əsasında mövcud problemlərin həllinə yönəldilməlidir. İran, Türk Dünyasının ayrılmaz və tarixi baxımdan mühüm bir tərkib hissəsi kimi, regional və qlobal miqyasda böyük, güclü, sosial təminat səviyyəsi olduqca artmış və yüksək rifaha əsaslanan vahid Türk Birliyinə doğru ortaq iradə ilə hərəkət etməlidir. Bu strateji istiqamət, təkcə regionda sülhün, sabitliyin və ümumi rifahın möhkəmləndirilməsi baxımından deyil, eyni zamanda iştirakçı dövlətlərin uzunmüddətli siyasi, iqtisadi və sosial gələcəyi nöqtəyi-nəzərindən də həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqalədə İran nümunəsi üzərindən təhlil edilən problemlərin, ümumilikdə İslam dünyasında formalaşmış modern millət-dövlət modellərinin əksəriyyətində oxşar şəkildə mövcud olduğu müşahidə edilməkdədir. Bu reallıq, problemin lokal deyil, struktur xarakter daşdığını ortaya qoyur. Türk və İslam dövlətləri arasında münasibətlərin sağlam əsaslar üzərində qurulması üçün qarşılıqlı etimada, qardaşlıq prinsipinə və yüksək səviyyəli siyasi səmimiyyətə ciddi ehtiyac vardır. Dövlətlər arasında mövcud olan daxili və ya xarici zəifliklərin bir-birinə qarşı siyasi alətə çevrilməsi qəbul edilməzdir. Əksinə, bu cür həssas məqamlar üzərindən qarşılıqlı anlayış və əməkdaşlıq çərçivəsində ortaq problemlərə davamlı və rəşional həll yollarının axtarılması zəruridir.

Xəritə 2. “Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsi Doktrinasına Əsasən Nüvə Birlik; İran və Digər Türk Dövlətləri Birliyi Xəritəsi”, müəllif tərəfindən.

Tarixi baxımdan Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin birlik və bütövlüyünü formalaşdıran türkcə, farsca və qismən ərəbcə dilləri üzərindən inşa edilməyə çalışılan modern millət-dövlət kimliyi çərçivəsində mövcud fərqliliklərin siyasi məqsədlərlə istismar edilməsinə və bu fərqliliklərin qarşılıqlı, hətta düşmənçilik müstəvisinə daşınmasına qəti şəkildə yol verilməməlidir. Türk, fars və ərəb dilləri tarix boyunca Avrasiya miqyasında formalaşmış Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin ortaq və əsas ünsiyyət dilləri olmuş, bu coğrafiyanın mədəni və tarixi bütövlüyünün mühüm daşıyıcıları kimi çıxış etmişdir.

Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin tarixi baxımdan müştərək türk dilinə gəldikdə qeyd edilməlidir ki, bu dil ənənəsinə günümüzdə Azərbaycanda rəsmi ədəbi dil statusuna malik olan Azərbaycan dili daha yaxın olmuşdur. Bunun başlıca səbəbi, Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə mühüm rol oynamış rus filoloqu və pedaqoqu Aleksey Osipoviç Çernyayevski'nin (1840–1894) Təbrizli həmmüəllifi ilə bərabər fəaliyyəti ilə bağlıdır. Çernyayevski və Təbrizli həmmüəllifi tərəfindən Tiflisdə tərtib edilərək 1882-ci ildə nəşr olunan *Vətən Dili I* (وطن دیلی) və 1888-ci ildə çap edilən *Vətən Dili II* (وطن دیلی) adlı dərsliklərin mətn dili və şivəsi, əsas etibarilə İran ağırlıqlı tarixi müştərək ədəbi türkcə əsasında formalaşdırılmışdır. Məhz bu yanaşma, Azərbaycan dilinin sonrakı dövrlərdə ədəbi dil kimi normallaşması və sabitləşməsi prosesində müəyyən edici rol oynamışdır.

Son olaraq vurğulamaq lazımdır ki, Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin siyasi iradəsi tarix boyunca əsasən klassik Türk dövlətləri tərəfindən təmsil edilmişdir. Qaracar Noyan–Xəzər soyuna mənsub olan Qacar dövləti isə bu mədəniyyət hövzəsinin 1925-ci ilə qədər mövcud olmuş ən son və ən güclü siyasi təmsilçisi kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan Qacar dövləti, Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin çoxəsrlik dövlətçilik ənənəsinin tarixi davamlılığını təmin edən son həlqə hesab olunur.

Bu gün Avrasiyanı əhatə edən tarixi Xorasan/Azərbaycan Mədəniyyət Hövzəsinin yenidən ihyası ideyası, XXI əsrin global miqyaslı siyasi müstəvisində həlledici təsir göstərə biləcək ən mühüm geosiyasi və geostrateji təşəbbüslərdən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Müəllifin qənaətinə görə, Qarabağ zəfərindən sonra Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı olaraq cənab Prezident İlham Əliyevin atmalı olduğu növbəti strateji mərhələ məhz bu tarixi-mədəni məkanın siyasi və fikri baxımdan yenidən canlandırılmasına yönəlmiş addımlar olmalıdır.

17. REFERENCES

1. Agasioglu, F. (2014). *Doqquz bitik / History of Azerbaijani Turks until Islam* (Vol. 1). Baku: Agridag Neshriyatı. (in Turkish)
2. Ari, T. (2004). *From Past to Present Middle East: Politics, War, and Diplomacy*. Istanbul: Alfa. (in Turkish)
3. Arkeofili. (2022, April 6). *Did the mega drought 4,200 years ago destroy empires?* Arkeofili. Retrieved from <https://arkeofili.com/4-200-yil-onceki-mega-kuraklik-impatorluklari-yikti-mi/> (in Turkish)
4. Atalay, B. (2023). *Divanu Lugat-it Turk / Translation* (Vol. 1). Ankara: TDK. (in Turkish)
5. Atatürk. (1931). *History I: Prehistoric and Ancient Times* (Vol. 1). Istanbul: Devlet Matbaası. (in Turkish)
6. Bahadırhan, E. (2011). *Terakime to the Genealogy* (M. Kerimi, Trans.). Kerec: Pinar. (in Turkish)

7. Bahadırhan, E. (2020). *Turkish Genealogy* (A. Acaloglu, Ed.). Istanbul: Selenge. (in Turkish)
8. Baharli, M. (2021, May 8). *Nadir Shah Afshar's handwritten letter in Iranian Turkish and the emphasized "shared Turkmen origin doctrine of Turks in Ottoman and Iran"*. Sozumuz. Retrieved from https://sozumuz1.blogspot.com/2021/05/blog-post_8.html?utm_source=chatgpt.com&m=1 (in Turkish)
9. BinbirTV (Producer) & BinbirTV (Director). (2024, March 19). *Was Fatih Sultan Mehmet a Roman emperor?* [Film]. YouTube. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=6CofK0v95LI> (in Turkish)
10. Cavadbeyli, R. (2025). *Khorasan/Azerbaijan Civilization Basin (until the 15th century)* (Doctoral dissertation). YOK National Thesis Center. Retrieved from <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (in Turkish)
11. Cavadbeyli, R. (2024). *An analytical study on the position of the Turkish language and Turkic culture as constitutive elements of national identity, the military apparatus, state governance, and administrative system in the Safavid state*. Tribune Zamaneh. Retrieved from <https://www.tribunezamaneh.com/archives/411219> (in English)
12. Cavadbeyli, R. (2025, December 3). From Ancient Iranian History to Distorted Iran and National Azerbaijan. *Azerbaijan Post*, 16(93), 24–30. <https://doi.org/10.64259/IranTarikhi> (in Persian)
13. Cavadbeyli, R. (2025, March 31). *Khorasan/Azerbaijan Civilization Basin and Its Post-Islamic Political Representation Will*. 21st Century Turkey Institute. Retrieved from <https://21yyte.org/politik-sosyal-kulturel-arastirmalar-merkezi/horasanazerbaycan-medeniyet-havzasi-ve-onun-islam-sonrasi-siyasi-temsiliyet-iradesi/30562> (in Turkish)
14. Cavadbeyli, R. (2025, May 15). Material Base of Khorasan/Azerbaijan and Political Representation After Islam. *Azerbaijan Post*, 23–30. <https://doi.org/10.64259/tamadonkhorasan> (in Persian)
15. Cavadbeyli, R. (2025, September 14). *For the Roman Civilization Basin, Vatican is, for the Turkish Civilization Basin, Tabriz is more!*. Independent Turkce. Retrieved from <https://www.indyturk.com/node/764785/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/rum-medeniyet-havzas%C4%B1-i%C3%A7in-vatikan-neyse-t%C3%BCrk-medeniyet-havzas%C4%B1-i%C3%A7in> (in Turkish)
16. Cavadbeyli, R. (2025, July 9). Historical Analysis of State and Government Centers and Turkish Axis in Iran: Ethnography and Migration. *Azerbaijan Post*, 16(91), 23–30. <https://doi.org/10.64259/iranturk> (in Persian)
17. Cavadbeyli, R. (2026, January). Kashmir between Pakistan and India: History, Law, and Geopolitical Tension – In Press. *International Civilization Studies Journal*. DergiPark. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/inciss> (in Turkish)
18. Chernyaevski, A. O. (1910). *Native Language*. Tiflis: Levit and Mesniqin Printing Company. Internet Archive. Retrieved from https://web.archive.org/web/20181126144205/https://upload.wikimedia.org/wikipedia/az/7/7c/2_21-66_Veten_dili_I_hisse.pdf (in Azerbaijani)
19. Chora, A. N. (2014). *History Begins with the Turks*. Academia. Retrieved from https://www.academia.edu/41587579/TAR%C4%B0H_T%C3%9CRKLERLE_BA%C5%9ELAR (in Turkish)
20. Djavadi, A. (2014). *Cavad Abbasi: We speak Farsi, but we do not have a Fars community*. Iranian UK. Retrieved from <https://iranianuk.com/20141213102733015/%D8%B9%D8%A8%D8%A7%D8%B3-%D8%AC%D9%88%D8%A7%D8%AF%DB%8C-%D9%81%D8%A7%D8%B1%D8%B3%DB%8C->

- [%D8%B2%D8%A8%D8%A7%D9%86-%D8%AF%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D9%85-%D8%A7%D9%85%D8%A7-%D9%82%D9%88%D9%85-%D9%81%D8%A7%D8%B1%D8%B3-%D9%86%D8](#)
(in Persian)
21. Alevi, S. (2016). *Farsi in Iran: Nation or Cultural Concept*. Iran Wire. Retrieved from <https://iranwire.com/fa/blogs/6501/> (in Persian)
 22. Emmadi, A. (2014). *Doctrine of Umm al-Qura*. Baqer al-Ulum Research Institute. Retrieved from http://pajoohi.ir/%D8%AF%DA%A9%D8%AA%D8%B1%DB%8C%D9%86-%D8%A7%D9%85-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%DB%8C_a-45075.aspx (in Persian)
 23. Es-Sabi, A. (1965). *El-Adeb El-Farsi Fi'l-Esr El-Qaznavi*. Tunis. (in Arabic)
 24. Ettelaat. (1998, Aban/Kasım 11/02). Turkish Translation of the Decree of Hazrat Ali to Muslims dated 450. *Ettelaat Newspaper*. (in Turkish)
 25. Fayda, M. (2010). *Muhammad b. Jarir al-Tabari*. TDVIA. Retrieved from <https://islamansiklopedisi.org.tr/taberi-muhammed-b-cerir> (in Turkish)
 26. Fennell, J. L. (2025). *Ivan III Russian Prince*. Britannica. Retrieved from <https://www.britannica.com/biography/Ivan-III#ref94171> (in English)
 27. Franciscan, A. S. (1912). *Book of the Knowledge of All the Kingdoms, Lands, and Lordships That Are in the World*. London: The Hakluyt Society. (in English)
 28. Garcia, B. (2018, April 18). *Romulus and Remus*. World History. Retrieved from <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-12205/romulus-ve-remus/> (in Turkish)
 29. Hacib, Y. H. (2015). *Kutadgu Bilig Fergana Manuscript Facsimile Edition* (K. Mustafa S., Ed.). Ankara: TDK. (in Turkish)
 30. Hacib, Y. H. (2015). *Kutadgu Bilig Cairo Manuscript Facsimile Edition* (K. Mustafa S. & Z. Olmez, Eds.). Ankara: TDK. (in Turkish)
 31. Hacib, Y. H. (2019). *Kutadgu Bilig* (Y. Cagbayir, Ed.). Istanbul: Otuken. (in Turkish)
 32. Hamshahri. (1998, November 11/02). Hz. Ali's Decree Addressed to Muslims, Turkish Translation dated 450. *Hamshahri*. (in Turkish)
 33. Hayeri, E. (1988). *Last Reflections on Iran's Development under Two Views of Western Bourgeois Civilization*. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
 34. Hayeri, M. E. (2025). *Who Translated the Quran into Farsi First?* Khabar Online. Retrieved from: <https://www.khabaronline.ir/news/2037436/%DA%86%D9%87-%DA%A9%D8%B3%DB%8C-%D8%A7%D9%88%D9%84%DB%8C%D9%86-%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86-%D8%B1%D8%A7-%D8%A8%D9%87-%D9%81%D8%A7%D8%B1%D8%B3%DB%8C-%D8%AA%D8%B1%D8%AC%D9%85%D9%87-%DA%A9%D8%B1%D8%AF> (in English)
 35. Hemedani, R. F. (1992). *Oghuzname* (R. M. Shukurova, Trans.). Baku: Azerbaijan State Publishing-Printing Union. (in Azerbaijani)
 36. Honari, K. F. (Director). (1998, November 1). *Ir Kanal I* [Film]. (in Persian)
 37. Inalcik, H. (2003). *Ottoman Empire: Classical Age (1300–1600)* (R. Sezer, Trans.). Istanbul: YKY. (in Turkish)
 38. Inan, A. (2024). *Ataturk and the Thesis of History*. TTK Belleten. Retrieved from: <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/604/tur> (in Turkish)
 39. Javadpour, R. (2019). *Geopolitics of Iran*. Ankara: Astana. (in Turkish)
 40. Javadpour, R. (2020). *Imposition of Persianism on Iran by Turks*. Ankara: Astana Publications. (in Turkish)

41. Javadpour, R. (2021, May). *Iran and Iran–England Relations from 13th–20th Century and their Outcomes*. 21st Century Turkey Institute. Retrieved from: <https://21yYTE.org/tr/ozel-raporlar/ozel-rapor-iran-ve-xiii-xx-yuzyil-arasi-iran-ingiltere-iliskileri-ve-sonuclari> (in Turkish)
42. Karatas, H. (2019). *Concept of Genealogy and its Place in Ottoman Historical Research* (Master's thesis). National Thesis Center/YL Thesis Study. Ankara: Hacı Bayram Veli University. Retrieved from: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=XQqixcIJzkkwRc5ddO7pKQ&no=2SN3j-UKqUjp6BAglfXbg> (in Turkish)
43. Ismagulov, O. I., Pishchulina, K. A., & others. (2013). *Kazakhstan and Kazakhs from Ancient Times to Present* (A. Kara, Trans.). Istanbul: Selenge. (in Turkish)
44. Kirisci, M. (1999). *Ancient History of Iranian Turks* (Vol. 1). Tabriz: Ahter. (in Turkish)
45. Kirisci, M. T. (2003). *Ancient History of Iranian Turks* (Vol. 2). Tabriz: Ahter. (in Turkish)
46. Koestler, A. (2015). *The Thirteenth Tribe*. Ankara: Alfa. (in Turkish)
47. Mahmud, K. (2020). *Divanu Lugati't-Turk* (A. Ziyat & E. Ahmet B., Eds.). Ankara: TDK. (in Turkish)
48. Makdisi, A.-t. (1877). *Muhammed b. Ahmed el-Makdisi, Ahsenu't-teqasim fi Ma'rifeti'l-eqalim* (Vol. 2) (M. J. de Goeje, Ed.). Leiden: M. J. de Goeje. (in Arabic)
49. Computer Science and Islamic Studies Center, Noor Data Center. (1400/2021). *Zendeginame of Muhammed b. Jarir Tabari*. Noor Data Center. Retrieved from: <https://www.noorsoft.org/fa/Mostabser/View/63497/%D8%B2%D9%86%D8%AF%D8%AF%DB%8C%E2%80%8C%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%A8%D9%86-%D8%AC%D8%B1%DB%8C%D8%B1-%D8%B7%D8%A8%D8%B1%DB%8C> (in Persian)
50. Moghaddam, H. M. (1381/2002). *Book Analysis of "History of Bal'ami" by Abu Ali Muhammed Bal'ami*. Portal of Islamic Sciences. Retrieved from: <https://ensani.ir/fa/article/45623/%D8%B4%D9%86%D8%A7%D8%AE%D8%AA-%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE-%D8%A8%D9%84%D8%B9%D9%85%DB%8C-%D9%86%DA%AF%D8%A7%D8%B4%D8%AA%D9%87-%D8%A7%D8%A8%D9%88%D8%B9%D9%84%DB%8C-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8> (in Persian)
51. Frasheri, N., Uslu, G., Yanikkaya, P., Aslan, R., Aydemir, C., & Aydemir, H. O. (2013). *Na'im Frasheri, Iliad: Work of Homer / Homeros, Troy and the Turks*. Amsterdam: Amsterdam University Press: Homer Institute. Retrieved from: <https://www.tinaturk.org/faliyetler/homeros-troya-tu%CC%88rkler-gu%CC%88nay-uslu.pdf> (in Turkish)
52. Nevayi, N. A. (2536/1977). *Historical Documents and Correspondence of Iran – from Timur to Shah Ismail*. Tehran: Bongah Tarjome va Nashe Ketab. (in Persian)
53. Olca, M. (2000, August). *Mustafa Celaleddin Pasha, Foreign-Origin Turkist*. Core.ac.uk / Popular History. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/38316604.pdf> (in Turkish)
54. Pashazade, A. (2013). *Tevarihi Al-i Osman / Ashik Pashazade History* (A. Kala, Ed.). Istanbul: Kamer. (in Turkish)
55. Purpirar, N. (2001). *Thoughts on the Foundations of Iranian History, Volume 2: Arrival of Islam and Bridge to the Past, Data Verification*. Tehran: Kareng. (in Turkish)

56. Rashidi, H. (2007). *History, language and identity of the Turks and Berbers in Iran*. Tehran: Andishe Noo. (in Persian)
57. Seher, M. C. (2006). *Persian language, archaism and Iranian identity*. Azer Goshnesb. Retrieved from <https://www.azargoshnasp.net/Pasokhbehani/darpasokhbehberaheni.htm> (in Persian)
58. Semirnof, F. (1928). *The Iranians – Ethnographic situation of Iran, peoples and tribes*. (M. K. Nezmi, Trans.). Istanbul: Erkan Harbiye Umumiye Istihbarat Shubesi. (in Turkish)
59. Saljuqi, S., & Javadbeyli, R. (n.d.). *Azerbaijan–Khorasan civilization basin*. Ankara. (in Turkish)
60. Shahbazi, A. (1998). *Jewish and Parsi capital and British colonialism in Iran* (Vol. I). Tehran: Moasseseh Motaleat va Pazhuheshhaye Siyasi. (in Persian)
61. Shahbazi, A. (2000). *Jewish and Parsi capital and British colonialism in Iran* (Vol. IV). Tehran: Moasseseh Motaleat va Pazhuheshhaye Siyasi. (in Persian)
62. Shahbazi, A. (2008). *Jewish and Parsi capital and British colonialism in Iran* (Vol. V). Tehran: Moasseseh Motaleat va Pazhuheshhaye Siyasi. (in Persian)
63. T. C. Prime Ministry General Directorate of State Archives. (2014). *Correspondence between Mahmud I and Nadir Shah facsimile/transcription* (Vol. I). (P. Y. Unal, Ed.). Istanbul: BION Printing. (in Turkish)
64. Tarih (Producer), & Ortayli, M. B. (Director). (2018). *Sultan Mehmed and the Roman Empire* [Film]. Retrieved from <https://www.youtube.com/shorts/qILBIAN1nH4> (in Turkish)
65. Tarihi, T. (Producer), Erdeney Tarih, I. O., & Tarih Izinde (Directors). (2018). *Were the Ottomans the Third Rome?* [Film]. Retrieved from <https://www.youtube.com/shorts/4ApuKNznGRA> (in Turkish)
66. Togan, A. Z. (1981). *Turkili (Turkistan) and its recent history: Western and Northern Turkistan* (Vol. I). Istanbul: Enderun Publications. (in Turkish)
67. Vehid, R. C. (2017, July 7). *The mysterious relationship between epic texts and the Crusades*. Turk Yurdu. (in Turkish)
68. Yazici, T. (1992). *Abu Ali Belami*. TDV Encyclopedia of Islam. Retrieved from <https://islamansiklopedisi.org.tr/belami-ebu-ali> (in Turkish)
69. Yazicizade, A. (2014). *Seljuk-name manuscript facsimile*. Ankara: Turkish Historical Society. (in Turkish)
70. Yukneki, E. A. (2019). *Atabetu'l-Hakayik*. (H. Coskun, Ed.). Istanbul: Presidency of Turkish Manuscripts Institution. (in Turkish)

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasıoğlu, F. (2014). *Doqquz bitik / Azərbaycan Türklerinin İslama kadar tarihi* (I. cilt). Bakü: Ağrıdağ Neşriyatı.
2. Arı, T. (2004). *Geçmişten günümüze Orta Doğu: Siyaset, savaş ve diplomasi*. İstanbul: Alfa.
3. Arkeofili. (2022, April 6). *4.200 yıl önceki mega kuraklık, imparatorlukları yıktı mı?* Arkeofili. Alındı: <https://arkeofili.com/4-200-yil-onceki-mega-kuraklik-imparatorluklari-yikti-mi/>
4. Atalay, B. (2023). *Divanü Lugat-it Türk / Şeviri* (Vol. 1). Ankara: TDK.
5. Atatürk. (1931). *Tarih I: Tarihtenevvelki zamanlar ve eski zamanlar* (Vol. 1). İstanbul: Devlet Matbaası.
6. BahadırHan, E. (2011). *Şecere'ye Terakime* (M. Kerimi, Çev.). Kerec: Pınar.
7. BahadırHan, E. (2020). *Şecere-i Türk* (A. Acaloğlu, Dü.). İstanbul: Selenge.

8. Baharlı, M. (2021, May 8). *Nadir Şah Afşar'ın kendi elyazısıyla İran Türkîsi'nde yazdığı mektubu ve onda vurguladığı "Osmanlı ile İranda yaşayan Türklerin ortak Türkman soyu – Turan kökeni doktrini"*. Sözümler. Alındı: https://sozumuz1.blogspot.com/2021/05/blog-post-8.html?utm_source=chatgpt.com&m=1
9. BinbirTV (Producer) & BinbirTV (Director). (2024, March 19). *Fatih Sultan Mehmet Roma imparatoru mu?* [Film]. YouTube. Alındı: <https://www.youtube.com/watch?v=6CofK0v95LI>
10. Cavadbeyli, R. (2025). *Horasan/Azerbaycan uygarlık üreten medeniyet havzası (15. yüzyıla kadar)* (Doctoral dissertation). YÖK Ulusal Tez Merkezi. Alındı: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
11. Cavadbeyli, R. (2024). *An analytical study on the position of the Turkish language and Turkic culture as constitutive elements of national identity, the military apparatus, state governance, and the administrative system in the Safavid state*. Tribune Zamaneh. Retrieved from: <https://www.tribunezamaneh.com/archives/411219>
12. Cavadbeyli, R. (2025, December 3). Az İrane tarixi ta İrane təhrif şode və conbeşe mellie Azərbaycan. *Azerbaijan Post*, 16(93), pp. 24–30. <https://doi.org/10.64259/IranTarikhi>
13. Cavadbeyli, R. (2025, March 31). *Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası ve onun İslam sonrası siyasi temsiliyet iradesi*. 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü. Alındı: <https://21yyte.org/politik-sosyal-kulturel-arastirmalar-merkezi/horasanazerbaycan-medeniyet-havzasi-ve-onun-islam-sonrasi-siyasi-temsiliyet-iradesi/30562>
14. Cavadbeyli, R. (2025, May 15). Hozeye tamedoniye Xorasan/Azərbaycan və eradeye təmsiliyyətə siyasiye an pəs az Eslam. *Azerbaijan Post*, pp. 23–30. <https://doi.org/10.64259/tamadonkhorasan>
15. Cavadbeyli, R. (2025, September 14). *Rum medeniyet havzası için Vatikan neyse, Türk medeniyet havzası için Tebriz daha fazlasıdır!* Independent Türkçe. Alındı: <https://www.indyturk.com/node/764785/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/rum-medeniyet-havzas%C4%B1-i%C3%A7in-vatikan-neyse-t%C3%BCrk-medeniyet-havzas%C4%B1-i%C3%A7in>
16. Cavadbeyli, R. (2025, July 9). Təhlile tarixi az zəvale dolət və dolətgəriye tork mehvər və ufule goftemane torkiyyət dər İran: Moredpəjuhi qahti və mohacerət. *Azerbaijan Post*, 16(91), pp. 23–30. <https://doi.org/10.64259/iranturk>
17. Cavadbeyli, R. (2026, January). Pakistan ve Hindistan arasında Keşmir: Tarih, hukuk ve jeopolitik gerilim – nəşr mərhələsindədir. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*. DergiPark. Alındı: <https://dergipark.org.tr/pub/inciss>
18. Çernyayevski, A. O. (1910). *Vətən dili*. Tiflis: Levit və Mesniqin şirkət-mətbəəsi. Internet Archive. Alındı: https://web.archive.org/web/20181126144205/https://upload.wikimedia.org/wikipedia/az/7/7c/21-66_Veten_dili_I_hisse.pdf
19. Çora, A. N. (2014). *Tarih Türklerle başlar*. Academia. Alındı: https://www.academia.edu/41587579/TAR%C4%B0H_T%C3%9CRKLERLE_BA%C5%9ELAR
20. Djavadi, A. (2014). *Cavad Abbasi: Farsi zəban darim əmma qome fars nədarim*. Iranian UK. Alındı: <https://iranianuk.com/20141213102733015/%D8%B9%D8%A8%D8%A7%D8%B3-%D8%AC%D9%88%D8%A7%D8%AF%DB%8C-%D9%81%D8%A7%D8%B1%D8%B3%DB%8C-%D8%B2%D8%A8%D8%A7%D9%86->

- [%D8%AF%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D9%85-%D8%A7%D9%85%D8%A7-%D9%82%D9%88%D9%85-%D9%81%D8%A7%D8%B1%D8%B3-%D9%86%D8](#)
21. Ələvi, Ş. (2016). *Farsha dər İran; Mellət ya Məfhumı Fərhangı*. İran Wire. Alındı: <https://iranwire.com/fa/blogs/6501/>
 22. Emmadi, A. (2014). *Doktrine Ümmül-Qura*. Pəjuheşkədeye Baqer əl-ulum. Alındı: http://pajoohe.ir/%D8%AF%DA%A9%D8%AA%D8%B1%DB%8C%D9%86-%D8%A7%D9%85-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%DB%8C_a-45075.aspx
 23. Es-Sabi, A. (1965). *El-Adeb El-Farsi Fi'l-Esr El-Qaznavi*. Tunus.
 24. Ettelaat. (1998, Aban/Kasım 11/02). Hz. Ali'nin Müslümanlara Hitaben Fermanı'nın hk.450 Tarihli Türkçe Tercümesi. *Ettelaat Gazetesi*.
 25. Fayda, M. (2010). *Muhammed b. Cerir Taberi*. TDVİA. Alındı: <https://islamansiklopedisi.org.tr/taberi-muhammed-b-cerir>
 26. Fennell, J. L. (2025). *Ivan III Russian prince*. Britannica. Alındı: <https://www.britannica.com/biography/Ivan-III#ref94171>
 27. Franciscan, A. S. (1912). *Book of the Knowledge of All the Kingdoms, Lands, and Lordships That Are in the World*. London: The Hakluyt Society.
 28. Garcia, B. (2018, Nisan 18). *Romulus ve Remus*. World History. Alındı: <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-12205/romulus-ve-remus/>
 29. Hacib, Y. H. (2015). *Kutadgu Bilig Fergana Nüshası Tıpkıbasım*. (K. Mustafa S., Dü.). Ankara: TDK.
 30. Hacib, Y. H. (2015). *Kutadgu Bilig Kahire Nüshası Tıpkıbasım*. (K. Mustafa S. & Zühal Ö., Dü.). Ankara: TDK.
 31. Hacib, Y. H. (2019). *Kutadgu Bilig*. (Y. Çağbayır, Dü.). İstanbul: Ötüken.
 32. Hamshahri. (1998, Aban/Kasım 11/02). Hz. Ali'nin Müslümanlara Hitaben Fermanı'nın hk.450 Tarihli Türkçe Tercümesi. *Hamshahri*.
 33. Hayeri, Ə. (1988). *Noxostin Ruyaruyiye Əndişegərayane İran ba Do Rəviyeye Təməddone Burjuvaziye Gərb*. Tehran: Əmir Kəbir.
 34. Hayeri, M. E. (2025). *Çe Kəsi Əvvəlin Bar Qoran"e Kərim Ra be Farsi Tərcume Kard?* Khabar Online. Alındı: <https://www.khabaronline.ir/news/2037436/%DA%86%D9%87-%DA%A9%D8%B3%DB%8C-%D8%A7%D9%88%D9%84%DB%8C%D9%86-%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86-%D8%B1%D8%A7-%D8%A8%D9%87-%D9%81%D8%A7%D8%B1%D8%B3%DB%8C-%D8%AA%D8%B1%D8%AC%D9%85%D9%87-%DA%A9%D8%B1%D8%AF>
 35. Hemedani, R. F. (1992). *Oğuzname*. (R. M. Şükürova, Çev.). Bakü: Azərbaycan Devlet Neşriyyat-Poligrafya Birliđi.
 36. Honari, K. F. (Yöneten). (1998, Ocak 11). *Ir Kanal I* [Sinema Filmi].
 37. İnalçık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300–1600)*. (R. Sezer, Çev.). İstanbul: YKY.
 38. İnan, A. (2024). *Atatürk ve Tarih Tezi*. TTK Belleten. Alındı: <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/604/tur>
 39. Javadpour, R. (2019). *İran'ın Jeopolitiđi*. Ankara: Astana.
 40. Javadpour, R. (2020). *Türk İran'a Persliđin Dayatılması*. Ankara: Astana Yayınları.
 41. Javadpour, R. (2021, Mayıs). *İran ve XIII–XX Yüzyıl Arası İran–İngiltere İlişkileri ve Sonuçları*. 21. yy Türkiye Enstitüsü. Alındı: <https://21yyte.org/tr/ozel-raporlar/ozel-rapor-iran-ve-xiii-xx-yuzyil-arasi-iran-ingiltere-iliskileri-ve-sonuclari>
 42. Karataş, H. (2019). *Şecere Kavramı ve Osmanlı Tarihi Araştırmalarındaki Yeri*. Ulusal Tez Merkezi/YL Tez Çalışması. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi. Alındı:

- <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=XQqixcIJzkkwRc5ddO7pKQ&no=2SN3j-UKqUjp6BAglfXbg>
43. İsmagulov, O. İ., Pişçulina, K. A., & d. (2013). *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*. (A. Kara, Çev.). İstanbul: Selenge.
 44. Kirişçi, M. (1999). *İran Türklerinin Eski Tarihi* (Cilt I). Tebriz: Ahter.
 45. Kirişçi, M. T. (2003). *İran Türklerinin Eski Tarihi* (Cilt II). Tebriz: Ahter.
 46. Koestler, A. (2015). *On Üçüncü Kabile*. Ankara: Alfa.
 47. Mahmud, K. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. (A. Ziyat & E. Ahmet B., Dü.). Ankara: TDK.
 48. Makdisi, A.-t. (1877). *Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, Ahşenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Cilt II). (M. J. de Goeje, Dü.). Leiden: M. J. de Goeje.
 49. Merkez'e Tehgigat'e Kampyuteri'e Ulum'e Eslami, Merkez'e Dade'ye Nur. (1400/2021). *Zendeginame'ye Muhammed Ben Cerir Taberi*. Merkez'e Dade'ye Nur. Alındı: <https://www.noorsoft.org/fa/Mostabser/View/63497/%D8%B2%D9%86%D8%AF%D8%AF%DB%8C%E2%80%8C%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%A8%D9%86-%D8%AC%D8%B1%DB%8C%D8%B1-%D8%B7%D8%A8%D8%B1%DB%8C>
 50. Moghaddam, H. M. (1381/2002). *Şenakht'e Kitab'e "Tarihe Bal'ami" Negashte'ye Ebu'Ali Muhammed Bal'ami*. Portal'e Came Ulum İslami. Alındı: <https://ensani.ir/fa/article/45623/%D8%B4%D9%86%D8%A7%D8%AE%D8%AA-%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE-%D8%A8%D9%84%D8%B9%D9%85%DB%8C-%D9%86%DA%AF%D8%A7%D8%B4%D8%AA%D9%87-%D8%A7%D8%A8%D9%88%D8%B9%D9%84%DB%8C-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8>
 51. Fraşeri, N., Uslu, G., Yanıkkaya, P., Aslan, R., Aydemir, C., & Aydemir, H. O. (2013). *Na'im Fraşeri, İlyada: Eser-i Homer / Homeros, Troya ve Türkler*. Amsterdam: Amsterdam University Press: Homer Institute. Alındı: <https://www.tinaturk.org/faliyetler/homeros-troya-tu%CC%88rkler-gu%CC%88nay-uslu.pdf>
 52. Nevayi, N. A. (1977). *İran'ın Belgeler ve Mektuplaşmaları-Timur'dan Şah İsmail'e Kadar*. Tahran: Bongah'e Tarjome va Nashe'e Kitab.
 53. Olca, M. (2000, Ağustos). *Mustafa Celaleddin Paşa Ecnebi Asıllı Türkçü*. Core.ac.uk / Popüler Tarih. Alındı: <https://core.ac.uk/download/pdf/38316604.pdf>
 54. Paşazade, A. (2013). *Tevarihi Al-i Osman / Aşık Paşazade Tarihi*. (A. Kala, Dü.). İstanbul: Kamer.
 55. Purpirar, N. (2001). *İran Tarihinin Temelleri Üzerine Düşünceler, İkinci Kitap, İslam'ın Gelişi ve Geçmiş Köprü, Veri Yoklamaları*. Tahran: Kareng.
 56. Raşidi, H. (2007). *Turkan ve Berresi'ye Tarih, Zeban ve Hovviyet'e Anha Der İran*. Tahran: Andishe Noo.
 57. Seher, M. C. (2006). *Zəbane Farsi, Bastan gərayi və Hovviyyətə İranian*. Azər Goşnəsb. Alındı: <https://www.azargoshnasp.net/Pasokhbehanirani/darpasokhbeheraheni.htm>
 58. Semirnof, F. (1928). *İranlılar – İran'ın Etnografi Vaziyeti, Akvam ve Kabaili*. (M. K. Nezmi, Çev.). İstanbul: Erkan Harbiye Umumiye İstihbarat Şubesi.
 59. Saljuqi, S., & Cavadbeyli, R. (tarih yok). *Azerbaycan-Horasan Medeniyet Havzası*. Ankara.

60. Şahbazi, A. (1998). *Zərsalarane Yəhudi və Parsi Estemare Britanya və İran* (Cilt I). Tehran: Moəsseseye Motaleat və Pəjuheşhaye Siyasi.
61. Şahbazi, A. (2000). *Zərsalarane Yəhudi və Parsi Estemare Britanya və İran* (Cilt IV). Tehran: Moəsseseye Motaleat və Pəjuheşhaye Siyasi.
62. Şahbazi, A. (2008). *Zərsalarane Yəhudi və Parsi Estemare Britanya və İran* (Cilt V). Tehran: Moəsseseye Motaleat və Pəjuheşhaye Siyasi.
63. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Nu: 136. (2014). *I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları Tıpkıbasım/Transkripsiyon* (Cilt I). (P. Y. Ünal, Dü.). İstanbul: BİON Matbaacılık.
64. Tarih (Prodüktör) & Ortaylı, M. B. (Yöneten). (2018). *Sultan Mehmed Roma İmparatorluğu* [Sinema Filmi]. Alındı: <https://www.youtube.com/shorts/qILBIAN1nH4>
65. Tarihi, T. (Prodüktör), Erdeney Tarih, İ. O., & Tarih İzinde (Yönetenler). (2018). *Osmanlılar III. Roma Miydi?* [Sinema Filmi]. Alındı: <https://www.youtube.com/shorts/4ApuKNznGRA>
66. Togan, A. Z. (1981). *Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Batı ve Kuzey Türkistan* (Cilt I). İstanbul: Enderun Yayınları.
67. Vehid, R. C. (2017, July 07). *Epik Metinler ile Haçlı Seferleri Arasındaki Gizemli İlişki*. Türk Yurdu.
68. Yazıcı, T. (1992). *Ebu Ali Bel'ami*. TDVİA. Alındı: <https://islamansiklopedisi.org.tr/belami-ebu-ali>
69. Yazıcızade, A. (2014). *Selçuk-Name Yazma Eser TıpkıBasım*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
70. Yükneki, E. A. (2019). *Atabetü'l-Hakayık*. (H. Coşkun, Dü.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.